

Izvorni znanstveni rad
UDK 330.55(497.5) "1500/1913"
Primljeno: 18.12.2002.

STANOVNIŠTVO I BRUTO DOMAĆI PROIZVOD HRVATSKE (1500-1913) U KONTEKSTU NAJNOVIJEG RADA ANGUSA MADDISONA

VLADIMIR STIPETIĆ

SAŽETAK: S osloncem na Maddisonove podatke o visini bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku za Italiju, Mletačku Republiku, Austriju i Istočnu Europu, složenim postupcima procjenjuje se visina bruto domaćeg proizvoda (BDP) po stanovniku u Hrvatskoj u razdoblju od 1500. do 1913. godine. Procjenjuje se da je Dubrovačka Republika imala 1500. godine 70% ostvarenog BDP Mletačke Republike, a obalne dalmatinske komune 60%. Ruralno zaleđe Dalmacije i Istre, kao i Hrvatska i Slavonija, ostvarivali su znatno niži BDP po stanovniku. Ponderiranjem tih veličina autor izračunava BDP po stanovniku za Hrvatsku u cjelini. Na sličan način, polazeći od regionalnih razlika i ostvarenog napretka ili nazatka, procjenjuje se i stanje 1700., 1820. i 1913. godine. Usporedbom tih rezultata s Maddisonovim nalazima, zaključuje se da se Hrvatska oko 1500. godine po stupnju gospodarskog razvoja nalazila 2% iznad svjetskog, a 25% ispod zapadnoeuropskog prosjeka, a 1913. godine 9% ispod svjetskog, a čak 60% ispod zapadnoeuropskog prosjeka.

1. Uvod

Nedavno izašla knjiga Angusa Maddisona¹ o svjetskom gospodarstvu promatranom sa stajališta tisućgodišnje perspektive izaziva istodobno i div-

---

¹ Angus Maddison, *L'économie mondiale - une perspective millénaire*. Paris: Études du Centre de Développement OCDE, 2001; Angus Maddison, *The World Economy - A Millennial Perspective*. Paris, 2001.

Vladimir Stipetić, redovni je član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Adresa: Veselka Tenžere 9, 10000 Zagreb.

---

ljenje prema tom ekonomskom historičaru (koji je svojim djelom osvijetlio slabo poznate makroekonomske veličine gospodarske povijesti čovječanstva) i izazov drugim znanstvenicima (da razmotre put kojim je prolazila njegova zemlja, a nije ju obradio A. Maddison). Maddison svojom knjigom zapravo elegantnom gestom dobacuje rukavicu izazova znanstvenicima s područja ekonomske povijesti u svijetu: valja se ili prikloniti njegovim nalazima, ili ih dopuniti analizom vlastitih zemalja, ili naći drugačija rješenja. Maddison je sintetičar: u njegovoj retorti skupljeni su nalazi mnogobrojnih ekonomskih povjesničara iz svih dijelova svijeta koji su prošli filter njegove kritičke analize. Iz tog inputa *mixtum compositum* izraslo je djelo koje me izazvalo da pokušam sagledati hrvatski gospodarski razvoj u širem, svjetskom kontekstu.

U uvodu, prije svega, nekoliko riječi o Angusu Maddisonu. On je ekonomski povjesničar koji već četrdeset godina kvantitativno analizira gospodarsku povijest svijeta. U svjetsku je znanost ušao 1962. godine radom, kojim se odmah legitimirao kao iznimno ozbiljan komparativni ekonomski analitičar. Taj rad o “rastu i fluktuacijama u svjetskoj ekonomiji između 1870. i 1960. godine” označio je početak puta na kojem je ustrajao minulih 40 godina, dodajući postojećim spoznajama sve nove činjenice². Knjiga koju ovdje samo segmentarno³ prikazujem u mnogo čemu je sinteza autorovih pogleda na gospodarsku povijest svijeta i zapadne Europe posebno.

Metoda kojom se autor služi je *makroekonomska*. Polazi od:

a) utvrđivanja broja stanovnika svijeta, regija i zemalja, temeljeći se na najnovijim radovima povijesne demografije (koji su se umnožili u svijetu) za razdoblje od 1000. do 2000. godine

b) računa bruto-domaćeg proizvoda (u masi i po stanovniku) u stalnim cijenama. Autor daje procjene o bruto-domaćem proizvodu, koristeći mno-

---

² Spomenut ću samo neke njegove knjige: *Economic Growth in Japan and USSR*. London: Allen and Unwin, 1969; *Economic Progress and Policy in Developing Countries*, Allen and Unwin, London: Allen and Unwin, 1970; *Phases of Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press, 1982; *The World Economy in the Twentieth Century*. Paris, 1989; *Monitoring the World Economy 1820.-1920*. Paris, 1995; *Explaining the Economic Performance of Nations: Essays in Time and Space*. Elgar, Aldeshot, 1995; A. Maddison i H. van der Wee (ur.) *Economic Growth and Structural Change: Comparative Approaches over the Long-Run: Proceedings of the Eleventh International Economic History Congress*. Milano, 1994.

³ Govorit ću samo o onom segmentu Maddisonove knjige koji se tiče i naših krajeva i prilika.

gobrojne radove kojima je u zadnjih tridesetak godina ocjenjivana dinamika rasta pojedinih zemalja. Sve je te podatke - izražene u raznim vrijednosnim izrazima - konvertirao i dao ih u kupovnoj snazi međunarodnog dolara iz 1990. godine (izračunatoj Geary-Khamisovom metodom), učinivši ih time pogodnim za komparativnu analizu.

c) na temelju utvrđenih činjenica o dinamici tih makroekonomskih veličina donosi zaključke o (ne)uspješnosti gospodarskog razvoja po zemljama, regijama i u svijetu.

Takav pristup omogućuje utvrđivanje dugoročnih tendencija u kretanju bruto-društvenog proizvoda nacija i blagostanja stanovnika u njima (ovo posljednje mjereno bruto-domaćim proizvodom po stanovniku). Istraživanja o rastu realnog dohotka u dugim razdobljima provode danas ekonomski povjesničari kvantitativnom analizom činjenica, što je ojačalo koncepciju *nove ekonomske povijesti* (koja se ponekad naziva i ekonometričkom poviješću ili kliometrijom⁴). Maddisonova knjiga produbljuje spoznaje ekonomske povijesti. Pokriva (u grubom) dinamiku gospodarskog razvoja svijeta između 1000. i 1500. godine, a temeljito utvrđuje dinamiku razvoja svijeta širih geografskih područja i najvažnijih zemalja između 1500. i 1820. godine; daje precizne podatke po značajnim zemljama nakon 1820. godine (za stanovništvo, masu bruto-domaćeg proizvoda i bruto-domaći proizvod po stanovniku); a za razdoblje nakon 1950. godine podaci se daju za sve značajnije zemlje, i to godišnje.

Tematika je opširna i pisac ovog prikaza nema ni namjeru niti mogućnosti sažeti svo bogatstvo ovog sjajnog djela na nekoliko stranica. Zadržat ću se stoga na nekoliko osnovnih makroekonomskih parametara u razdoblju od 1500. do 1913. godine, a koji su vezani i s razmatranjem hrvatske gospodarske povijesti.

Cilj svoje knjige autor sam objašnjava. "Težnja mi je bila", piše, "kvantificirati dugoročne promjene u dohotku svijeta i stanovništva na sustavan način; utvrditi snage, koje objašnjavaju uspjeh bogatih zemalja; na isti način objasniti smetnje, koje su usporavale ili čak vraćale napredak zemalja, koje

---

⁴ Vidi za taj izvor novi pristup: Peter Temin (ur.), *New Economic History*. Penguin, 1973; J. Hicks, *A Theory of Economic History*. Oxford: Oxford University Press, 1969; J. D. Gould, *Economic Growth in History (Survey and Analysis)*. London: Methuen&Co, 1972. Kao priznanje tom smjeru valja istaći da je R. W. Fogel, istaknuti ekonomski povjesničar, dobio Nobelovu nagradu za ekonomiju za svoj rad na kvantitativnoj ekonomskoj povijesti SAD.

su stagnirale; definirati međuzavisnost između bogatih zemalja i ostatka svijeta, da bih utvrdio u kojoj je mjeri zaostajanje većeg dijela svijeta bilo posljedica ekonomske politike zemalja Zapada” (str. 17). To je, kao što vidimo iz ovih riječi, iznimno ambiciozan cilj, na koji je pokušao odgovoriti u svojoj voluminoznoj knjizi (400 stranica enciklopedijskog formata).

Ovdje ćemo se osvrnuti samo na tri aspekta njegovih istraživanja: jedan se tiče dinamike stanovništva u drugom mileniju čovječanstva (razdoblje od 1000. do 1998.), drugi napretka blagostanja u svijetu tijekom tog milenija, a treće njegove periodizacije svjetske povijesti i uloge Venecije u svjetskom gospodarskom razvoju. Potom ću pokušati odgovoriti na izazov koji njegova knjiga nameće hrvatskoj gospodarskoj povijesti.

2. Stanovništvo

Počet ćemo prikaz Maddisonove knjige s nalazima o dinamici rasta stanovništva svijeta. Maddison nema vlastite procjene svjetskog stanovništva tijekom drugog milenija, koji obrađuje u svojoj knjizi. Koristi se, uglavnom, već objavljenim procjenama, na kojima historijski demografi rade već sedamdesetak godina. Ti se nalazi ne razlikuju bitnije u pogledu veličine svjetskog stanovništva (kao što to pokazuje tablica 1), ali su razlike nešto veće kad je u pitanju stanovništvo nekih regija i/ili zemalja.

Tablica 1. Stanovništvo svijeta (1500-1950) (u milijunima)

Procjenu dao	godine	1500.	1600.	1750.	1900.	1950.
Carr-Saunders	1936.	..	..	728	1.608	..
Benett	1954.	446	..	749	1.555	..
Cipolla	1962.	..	..	750	1.650	..
Clark C.	1968.	427	498	731	1.668	..
McEvedy&Jones	1975.	425	545	720	1.630	2.500
UN	1995.	..	507*	711	1.590	2.516
Maddison, A.	2001.	438	555	754**	1.565	2.524

*1650. **Interpolirao V.S.

Izvori: Colin McEvedy i Richard Jones. *Atlas of World Population History*. Middlessex: Penguin Books, 1978; Angus Maddison, *Monitoring the World Economy 1820.-1920*. Paris, 1995; Angus Maddison, *The World Economy - A Millenial Perspective*. Paris, 2001.

Razlike su male za svijet u cjelini, ali postaju veće kad se razmatraju pojedine regije (tablica 1). Zato iznosimo njegove podatke o broju stanovnika svijeta i po regijama kako bismo predočili dinamiku i regionalnu raspodjelu svjetskog stanovništva (tablica 2, grafikon 1).

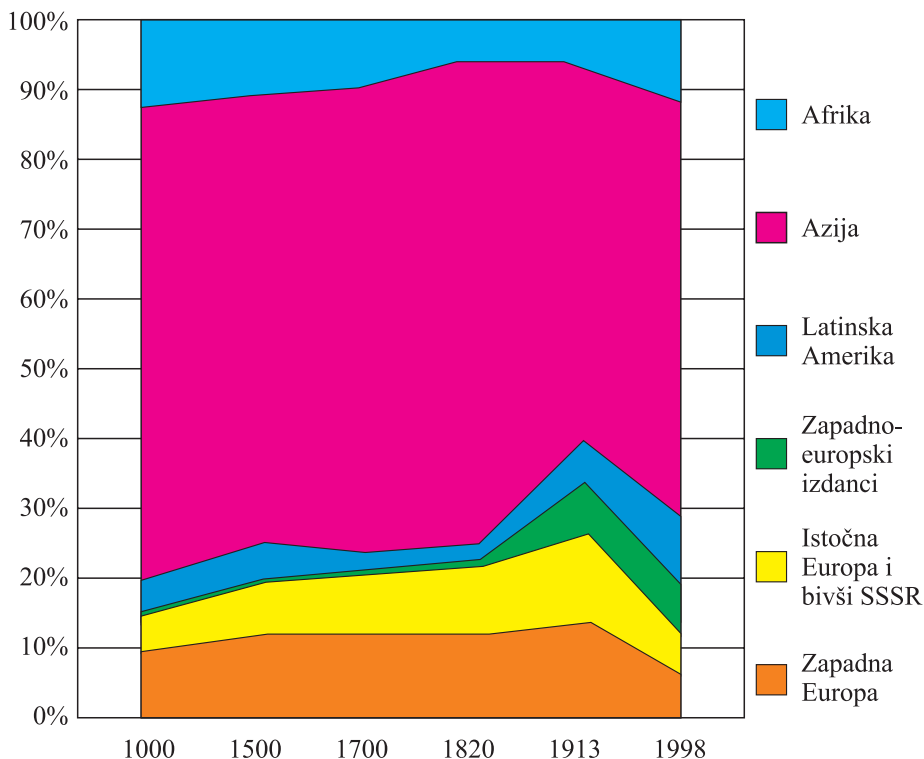
Tablica 2. Svjetsko stanovništvo (1000-1998), po regijama

Područje-regija	godine					
	1000.	1500.	1700.	1820.	1913.	1998.
A. Stanovništvo (u milijunima)						
SVIJET	268,3	437,8	603,4	1.041,1	1.791,0	5.907,7
Zapadna Europa	25,4	57,3	81,5	132,9	261,0	388,4
Istočna Europa i bivši SSSR	13,6	30,5	45,4	91,2	235,8	411,9
Zapadno-europski izdanci*	2,0	2,8	1,8	11,2	111,4	323,4
Latinska Amerika	11,4	17,5	12,0	21,2	80,5	507,6
Azija	182,9	283,8	401,8	710,4	977,6	3.515,4
Afrika	33,0	46,0	61,0	74,2	124,7	759,9
B. Struktura svjetskog stanovništva (svijet = 100)						
Zapadna Europa	9,5	13,1	13,5	12,8	14,6	6,6
Istočna Europa i bivši SSSR	5,0	7,0	7,5	8,8	13,1	6,9
Zapadno-europski izdanci*	0,7	0,6	0,3	1,1	6,2	5,5
Latinska Amerika	4,2	4,0	2,0	2,0	4,5	8,6
Azija	68,2	64,8	66,6	68,3	54,6	59,5
Afrika	12,3	10,5	10,1	7,1	7,0	12,9

*USA, Kanada, Australija i Novi Zeland - prema definiciji A. Maddisona.

Prije svega valja istaknuti iznimni napredak svjetskog stanovništva nakon 1820. godine. Između 1000. i 1500. godine svjetsko se stanovništvo povećavalo sa svega 1‰ godišnje; između 1500. i 1820. godišnje povećanje iznosi već 2,7‰; povećava se na 4‰ u razdoblju između 1820. i 1870. godine; eksponencijalno skače na 8‰ uoči I. svjetskog rata (1870-1913) da bi, unatoč dvjema svjetskim ratovima, skopčanima sa silnim gubicima u ljud-

Grafikon 1. Struktura svjetskog stanovništva (1000-1998), po regijama

skim životima, španjolskom groznicom i drugim nevoljama, godišnji prirast svjetskog stanovništva iznosio 9,3‰ u vremenu između 1913. i 1950. godine. Ta, u svjetskim srazmjerima dotad nikad dosegnuta stopa prirasta stanovništva udvostručava se u “miru” između 1950. i 1973., dosežući čak 19,2‰ godišnje. Otada se prirast svjetskog stanovništva usporava, ali je još uvijek visok i iznosi u zadnjoj četvrtini 20. stoljeća visokih 16,6‰ godišnje.

Demografi Ujedinjenih naroda računaju na daljnje usporavanje priraštaja svjetskog stanovništva u prvoj polovici 21. stoljeća, ali bi već 2025. godine, prema njihovoj projekciji, valjalo očekivati da će Zemlju nastaviti 8,47 milijardi žitelja.

Taj visoki priraštaj stanovništva nije bio jednakomjeran (što proizlazi iz podataka u tablici 2). Iznimni prirast ostvarili su u zadnja dva stoljeća Afrika (povećanje broja stanovnika od čak 10 puta između 1820. i 1998. godine),

Latinska Amerika (25 puta!! - ponajviše useljavanjem), dok su zapadnoeuropski "izdanci" (termin A. Maddisona) umnožili svoje pučanstvo između 1820. i 1998. godine za 24 puta. Sporiju dinamiku u tom vremenu pokazuje Azija (povećanje 5 puta), Istočna Europa i bivši SSSR (povećanje 4,5 puta) i, naročito, Zapadna Europa (gdje je ostvareni priraštaj manji od 3 puta) - sve to uz prosječni prirast svjetskog stanovništva u ta dva stoljeća za 5,7 puta.

Dakako da je, uz tako diferencirani priraštaj stanovništva po pojedinim područjima odnosno kontinentima, došlo do drukčijeg razmještaja svjetskog stanovništva (kao što to pokazuje točka B. u tablici 2). Tijekom dvadesetog stoljeća najviše se u svjetskom stanovništvu smanjilo značenje Zapadne Europe (sa 14,6% svjetskog stanovništva u 1913. godini na svega 6,6% u 1998.), a samo je nešto malo blaže bilo smanjivanje učešća stanovništva Istočne Europe i bivšeg SSSR-a u svjetskom stanovništvu (sa 13,1% u 1913. na 6,9% u 1998. godini). To opadanje značenja Europe u svjetskom stanovništvu - prepolavljanje sa 27,7% u 1913. na 13,5% u 1998. godini (a vidjet ćemo kasnije - i u svjetskom proizvodu) - dovelo je do urušavanja negdašnjeg eurocentrizma, doktrine koja je tumačila svjetske tokove presudnim utjecajem Europe. Nasuprot tom opadanju značenja Europe u svjetskom stanovništvu tijekom 19. i 20. stoljeća silno se povećavalo značenje stanovništva zapadnoeuropskih "izdanaka", Latinske Amerike, Afrike i Azije. Dodajmo odmah - ova posljednja tri područja imaju uglavnom niski bruto-domaći proizvod po stanovniku. Tako iznimnu dinamiku rasta stanovništva pokazuju zemlje s niskim životnim standardom, dok je obrnuto, porast standarda u visoko razvijenim zemljama doveo do usporavanja prirasta stanovništva.

Da bi prikazao rastuće razlike između razvijenih i nerazvijenih Maddison dijeli svijet u dvije grupe zemalja: jednu čini Zapadna Europa sa svojim "izdancima" (USA, Kanada, Australija i Novi Zeland) te Japan koji su, prema stanju iz 1998., privredno visoko razvijene zemlje. Po Maddisonu, to su zemlje A. Sve ostale zemlje ubraja u drugu grupu (i naziva ih zemljama "B"). Iz gigantskog posla grupiranja svih zemalja u te dvije grupe Maddison je dobio tablicu 3, koju ovdje dajem u sažetom obliku. Iz nje proizlazi dalekosežni zaključak: sve je manje stanovnika u razvijenom dijelu svijeta. Na kraju 20. stoljeća svega je sedmina (14,2%) čovječanstva živjela u zemljama s visokim stupnjem gospodarskog razvoja (prema 18,2% u 1700. i 16,8% u 1820. godini). Međutim, ta sedmina čovječanstva raspolagala je 1998. godine s više od polovice svjetskog proizvoda (53,4%, grafikon 2). Svaki je građanin u tim zemljama ostvarivao gotovo četiri puta veći bruto-domaći proizvod po sta-

novniku nego što ga je ostvarivao prosječni čovjek na ovoj planeti. Godine 1700. “prosječni” je stanovnik u grupi zemalja A imao 65% veći bruto-domaći proizvod nego onaj u grupi B. Taj se jaz između razvijenih i nerazvijenih širio; godine 1820. stanovnici u grupi A imali su dvostruko veći bruto-domaći proizvod po stanovniku nego oni u grupi B, a godine 1998. te su se razlike povećale na 7 puta. Raspon između najrazvijenijeg područja svijeta (Zapadna Europa godine 1820.) i najnerazvijenijeg (Afrika) iznosio je 3:1; godine 1998. između Afrike i zapadnoeuropskih “izdanaka” raspon je u bruto-domaćem proizvodu po stanovniku čak 19:1. Diferencijacija svijeta na imućna područja i kontinente i one koji to nisu, povećala se, prema tome, tijekom promatrana tri stoljeća, za što Maddisonova knjiga daje uvjerljive činjenice.

Ograničeni prostor ne dozvoljava mi prikazati kako Maddison objašnjava razloge koji su omogućili čovječanstvu da, unatoč proliferaciji stanovništva,

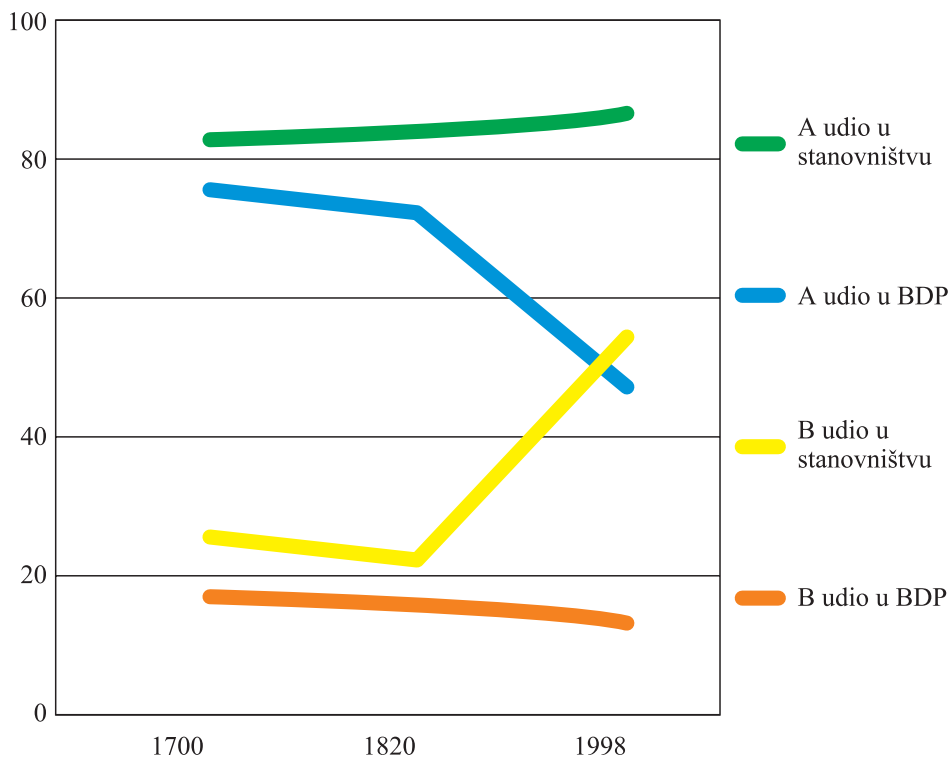
Tablica 3. Privredno razvijeni i nerazvijeni svijet, 1700., 1820. i 1998. godine

Područje svijeta	1700.	1820.	1998.	Struktura (svijet = 100)		
				1700.	1820.	1998.
A. Stanovništvo (u milijunima)						
Grupa A	110	175	838	18,2	16,8	14,2
Grupa B	493	866	5.069	81,8	83,2	85,8
SVIJET	603	1.041	5.908	100,0	100,0	100,0
B. Bruto-domaći proizvod (milijuna \$ iz 1990.)						
Grupa A	100	198	17.998	27,0	28,5	53,4
Grupa B	272	496	15.727	73,0	71,5	46,6
SVIJET	371	694	33.726	100,0	100,0	100,0
C. Bruto-domaći proizvod po stanovniku (\$ iz 1990.)						
Grupa A	907	1.130	21.470	147,5	169,4	376,1
Grupa B	551	573	3.102	95,9	59,1	54,3
SVIJET	615	667	5.709	100,0	100,0	100,0

Izvor: Angus Maddison, *L'économie mondiale - une perspective millénaire*. Paris: Études du Centre de Développement OCDE, 2001: 28.

Grafikon 2. Kretanje stanovništva i bruto domaćeg proizvoda u razvijenom (A) i nerazvijenom svijetu (B) 1700., 1820. i 1998. godine

ne samo zadrži postojeće, već i višestruko umnoži svoje blagostanje. Maltuzijanska strahovanja, koja su očekivala da će “populaciona bomba” srušiti materijalno blagostanje čovječanstva, nisu se ostvarila.⁵ Nasuprot tome, ti-

⁵ Thomas Malthus postavio je početkom 19. stoljeća hipotezu po kojoj stanovništvo ima tendenciju da se povećava geometrijskom progresijom, a proizvodnja hrane aritmetičkom, pa su stoga kuge, gladi, ratovi i druge nevolje neminovne prirodne posljedice dviju divergentskih tendencija (*Essays on Population...*, 1808.). Iako dugoročne tendencije stalno opovrgavaju T. Malthusa, njegovi teorijski izdanci i dalje su prisutni. Spomenut ću samo novi primjer knjige P. i A. Ehrlich, *The End of Affluence (A Blue print for Your Future)* iz 1974. godine, u kojoj autori predviđaju da je pred čovječanstvom “najzlokobnija nestašica, manjak hrane, koja je u šezdesetim godinama dovela do toga da je svake godine umiralo između 10 i 20 milijuna ljudi prerano budući da su imali neodgovarajuću ishranu. Ali to nije ništa prema prehrambenoj katastrofi, koja će čovječanstvom dominirati u sedamdesetim godinama.” Stvorena je situacija “**koja će dovesti do toga da će milijarda ili više ljudi umrijeti od gladi**” (str. 21, podvukao V. S.). Plašenje ljudi maltuzijanskim košmarom, kao što se vidi, ne prestaje ni danas.

jekom 19. i 20. stoljeća prosječni je građanin svijeta ostvario 9 puta veći prosječni bruto-domaći proizvod po stanovniku (što je mjerilo povećanog životnog standarda!), dok su ljudi koji žive u privredno razvijenim dijelovima svijeta ostvarili poboljšanje životnog nivoa za 19 puta (a u nerazvijenima 5,6 puta). Tako je u razdoblju od 1820. do 1998. godine čovječanstvo ostvarilo veće povećanje materijalnog blagostanja nego što je postignuto u prethodnih 10.000 godina povijesti čovječanstva!

Maddison analizira faze tog napretka (nalazi da je naročiti napredak ostvaren u drugoj polovici 20. stoljeća), čimbenike brzog rasta i drugo. Na tome se ne mislimo ovdje zadržavati - ukazat ćemo samo na urbanizaciju (kao popratnu pojavu industrijalizacije) i mijenjanje socijalno-ekonomske strukture stanovništva. Maddison preuzima nalaze mnogobrojnih autora da bi utvrdio u kojim je fazama započeo taj brzi gospodarski razvoj danas visoko razvijenih zemalja, pa u prilog tezi o gradovima kao generatorima privrednog razvoja donosi tablicu 4, koja govori o veličini gradova u Zapadnoj Europi.

Urbanizacija nastupa s gospodarskim razvojem nakon 1600. godine (vidi iznimno povećanje broja stanovnika u Londonu i Parizu, Madridu, Barceloni i Lisabonu, Napulju i Beču), ali neki drugi gradovi stagniraju (Venecija, Firenza, Köln, itd.), a neki čak i nazaduju (Nürnberg, Danzig, Augsburg, Granada, itd.). Maddison analizom objašnjava i uzroke napretka jednih, a stagnacije drugih (vidi Venecija, njemački hanzeatski gradovi, itd.).⁶

---

⁶ Pisac ovog rada koristio se 1981. godine podacima o gradskom stanovništvu Europe koje je iznio Roger Mols u čuvenoj Fontaninjoj *Ekonomskoj povijesti Europe*, pod uredništvom C. M. Cipolle iz 1976. godine (Vladimir Stipetić, »O istraživanju povijesti stanovništva u gradovima Hrvatske.«, u: Stjepan Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*. Zagreb: JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 19, 1981: 1-22). Uspoređujući podatke koje daje Mols s De Vries-ovim, valja istaknuti da su noviji podaci potpuniji, jer uvode u red najvećih gradova i one koje Mols nije u pojedinim godinama uopće navodio (spomenimo samo Rim 1500. godine, Palermo 1600., itd.), ali i dajući nove, precizne podatke o broju stanovnika u pojedinim gradovima (zahvaljujući brojnim ekonomskim i demografskim istraživanjima provedenim u zadnjih dvadesetak godina, u koja valja ubrojiti i ona kod nas o stanovništvu Zagreba, Varaždina, Zadra, Dubrovnika i drugih gradova).

Tablica 4. Broj stanovnika u najvećim zapadnoeuropskim gradovima (1500-1800)

Grad	Broj stanovnika (u tisućama)			
	1500.	1600.	1700.	1800.
Italija				
Napulj	150	281	216	427
Venecija	100	139	138	138
Milano	100	120	124	135
Firenza	70	70	72	81
Rim	60	71	80	91
Bologna	55	63	63	71
Palermo	55	105	100	139
Francuska				
Paris	100	220	510	581
Lyon	50	40	97	100
Rouen	40	60	64	81
Bordeaux	20	40	50	88
Nizozemska i Belgija				
Antwerpen	40	47	70	60
Ghent	40	31	51	51
Bruxelles	35	50	80	74
Brugges	30	27	38	32
Amsterdam	14	65	200	217
Njemačka i Austrija				
Nürnberg	36	40	40	27
Köln	30	40	42	42
Lübeck	24	23	..	23
Danzig	20	50	50	40
Augsburg	20	48	21	28
Beč-Wien	20	50	114	231

Grad	Broj stanovnika (u tisućama)			
	1500.	1600.	1700.	1800.
Iberijski poluotok				
Granada	70	69	..	55
Valencia	40	65	50	80
Lisabon	30	100	165	180
Barcelona	29	43	43	115
Cordoba	27	45	28	40
Sevilla	25	90	96	96
Madrid	0	49	110	167
Engleska				
London	40	200	575	865

Izvor: J. De Vries, *European Urbanization, 1500.-1800.* London: Methuen, 1984
(citirano po: A. Maddison, *The World Economy - A Millennial Perspective.* Paris, 2001)

3. Porast blagostanja čovječanstva

Maddison je u knjizi u značajnoj mjeri rafinirao svoj obračun bruto-domaćeg proizvoda po zemljama u odnosu na studiju koju je objavio 1995. godine. Nije se mijenjala metodološka osnovica obračuna (međunarodni dolari kupovne snage 1990. godine, obračunati po Geary-Khamisovoj metodi multinacionalnog pariteta), već su nove objavljene studije omogućile da se preciznije utvrdi visina i dinamika proizvoda po stanovniku u mnogim zemaljama.⁷

U studiji objavljenoj 1995. godine za razdoblje od 1500. do 1820. (poslije te godine postojala su nacionalna istraživanja, pa se on njima koristio) Maddison se oslanjao na tri jednostavna načela o rastu BDP po stanovniku: koris-

⁷ Iznimno kritički A. Maddison upoređuje rezultate koje je dobio u knjizi iz 1995. i ovoj iz 2001. godine. Nalazi da mu je procjena svjetskog BDP bila 1995. godine za godinu 1870. 2,3% viša, ona za 1913. godinu za svega 0,8% viša, dok su procjene za godine 1950. i 1990. bile gotovo identične. Međutim, kad se dođe na nivo regija, razlike su znatnije, pogotovo u 20. stoljeću (u ranijem je radu Maddison precjenjivao napredak Azije tijekom 20. stoljeća, a podcijenio ostvareni napredak Latinske Amerike, Afrike i Europe i njenih "izdanaka"). Vidi: A. Maddison, *The World Economy: 175.*

tio je hipotezu S. Kuznetsa⁸ da je u ta tri stoljeća Zapadna Europa imala priraštaj BDP/stanovnik od 0,2% godišnje, Istočna Europa, bivši SSSR i Latinska Amerika 0,1% godišnje, dok su stagnirale Azija i Afrika. U ovoj se knjizi Maddison oslanjao na podrobna istraživanja koja su nakon 1995. proveli mnogobrojni istraživači ekonomske povijesti tog razdoblja, ali i on sam. Pokazalo se time da je ostvareni napredak u Zapadnoj Europi bio nešto sporiji nego što je Kuznets pretpostavljao (svega 0,15% godišnje između 1500. i 1820. godine), ali da je dinamika rasta bila brža u Latinskoj Americi i zapadnoeuropskim "izdancima". Potvrđena je bila hipoteza o stagnantnom dohotku po stanovniku u Aziji i Africi. Prostor ne dozvoljava da navedem sve autore i zemlje na temelju kojih Maddison gradi svoju gospodarsku sliku svijeta u ta tri stoljeća; recimo samo da je u čitavom nizu zemalja (poput Francuske, Italije, Nizozemske, Engleske, Španjolske i zapadnoeuropskih "izdanaka") provedeno i po nekoliko istraživanja. Naglasio bih samo svoje uvjerenje da je Maddison time dobio solidnu podlogu za ocjenu gospodarskog razvoja svijeta u razdoblju od 1500. do 1820. Tome je dodao i svoje procjene stanja svijeta na početku drugog milenija (godine 1000.), čime je ostvario namjeru izraženu u samom naslovu knjige: sagledati gospodarstvo svijeta tijekom drugog milenija njegove nove povijesti.

U ovom prikazu iznijet ću Maddisonove nalaze u skraćenom obujmu, izostavljajući čitav niz godina za koje on daje podatke (1600., 1870., 1950. i 1973. godinu), kao i podatke po važnijim zemljama (Maddison analizira dvadesetak zemalja!). Držim da su godine iznesene u tablici 5 (i grafikonu 3) dovoljne da bi se objasnile sekularne tendencije u gospodarskom razvoju čovječanstva, a oni koji su zainteresirani za podatke o pojedinim zemljama i drugim godinama lako će ih naći u samoj knjizi. Posebno ističem da su podaci po zemljama iznimno važni za specijalna istraživanja koja bi ocjenjivala mjesto i ulogu drugih, po Maddisonu neobrađenih zemalja, primjerice Hrvatske.

U tablici 5. iznosim osnovne podatke o veličini proizvoda svijeta tijekom drugog milenija - kako ih daje Maddison. Podaci, dani u "stalnim cijenama", ukazuju na dinamiku rasta i svijeta i pojedinih regija u tom dugom vremenskom dijapazonu.

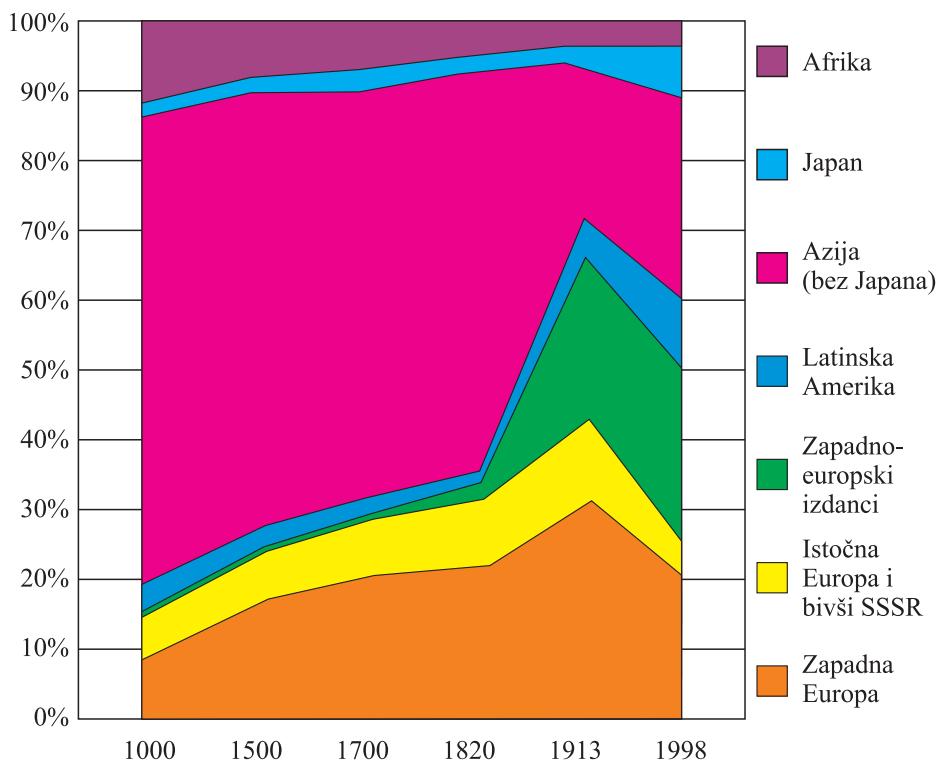
⁸ Iznesenu u njegovoj knjizi: Simon Kuznets, *Population, Capital and Growth: Selected Essays*. Norton, New York, 1973.

Tablica 5. Bruto-društveni proizvod svijeta (1000-1998)

Područje-regija	godine					
	1000.	1500	1700.	1820.	1913.	1998.
A. Iznosi (milijuna međ. \$, kupovne snage 1990. godine)						
SVIJET	116,8	247,1	371,4	694,4	2.704,8	33.725,6
Zapadna Europa	10,2	44,3	83,4	163,7	906,4	6.960,6
Istočna Europa	2,6	6,2	10,6	23,1	121,6	660,9
Bivši SSSR	2,8	8,5	16,2	33,7	232,4	1.132,4
zapadno-europski "izdanci"	0,8	1,1	0,8	13,5	585,6	8.456,1
Latinska Amerika	4,6	7,3	6,4	14,1	121,7	2.941,6
Japan	3,2	7,7	15,4	20,7	71,7	2.581,6
Azija (bez Japana)	78,9	153,6	214,1	390,5	592,6	9.953,0
Afrika	13,7	18,4	24,4	31,0	72,9	1.039,4
B. Struktura svjetskog proizvoda (svijet = 100)						
Zapadna Europa	8,7	17,9	22,5	23,6	33,5	20,6
Istočna Europa	2,2	2,5	2,9	3,3	4,5	2,0
Bivši SSSR	2,4	3,4	4,4	5,4	8,6	3,4
zapadno-europski "izdanci"	0,7	0,5	0,2	1,9	21,7	25,1
Latinska Amerika	3,9	2,9	1,7	2,0	4,5	8,7
Japan	2,7	3,1	4,1	3,0	2,6	7,7
Azija (bez Japana)	67,6	62,1	57,6	56,2	21,9	29,5
Afrika	11,8	7,4	6,6	4,5	2,7	3,1

Komentirat ću, prije svega, iznimnu razliku između napretka čovječanstva u prvoj polovici drugog milenija (kad se svjetski proizvod uvećava za 2,1 puta za 500 godina!) i onog u drugoj polovici (kad se proizvod uvećava za 136 puta!). Taj iznimni rezultat, postignut u drugoj polovici drugog milenija, svjedoči o oslobađanju iznimne kreativne sposobnosti ljudskog roda, razvijene prodorom pismenosti i znanosti, i s tim spojenih tehnoloških postignuća, širenja i ubrzanja komunikacija i drugog. Čovječanstvo se "oslobodilo" zatvorenih civilizacija (kineska je, primjerice, sve do 16. stoljeća jedva

Grafikon 3. Struktura bruto-društvenog proizvoda svijeta (1000-1998)

imala kontakata s europskom, pa se istina o Kini, koju je 1298. godine ispričao Marco Polo u đenoveškom zatvoru, stoljećima smatrala izmišljotinom!!) i postaje sve više globalno. Ubrzano prožimanje civilizacija, gospodarstava i samih ljudi ubrzava gospodarski razvoj i svijeta i zemalja, koje se prilagođuju novonastalim prilikama.

Taj razvoj nije, međutim, od 1500. godine na ovamo tako jednakomjeran. Europa se razvijala brže od ostatka svijeta između 1000. i 1500. godine, napuštajući stagnaciju koju je imala nakon propasti Rimskog imperija. Postigavši taj inicijalni poticaj (učetverostručujući masu BDP-a za 500 godina!), Zapadna je Europa nastavila brzi razvoj nakon 1500. godine postigavši povećanje mase bruto-domaćeg proizvoda između 1500. i 1820. godine za nepuna 4 puta, u vremenu između 1820. i 1998. godine ostvarila je povećanje za čak 40 puta. Još brže se razvijaju zapadnoeuropski “izdanci”, posebno

nakon 1820. godine, pa oni izbijaju na čelo čovječanstva po povećanju svog proizvoda (povećava im se proizvod između 1820. i 1998. godine za čak 625 puta!!). Nešto sporije napreduju Istočna Europa i Rusija (do 1820. godine), ali i tu se razvoj ubrzava nakon 1820 godine (povećanje kod Istočne Europe u 19. i 20. stoljeću iznosi 29 puta, a kod bivšeg SSSR-a 34 puta), Latinska Amerika bilježi također golemo povećanje proizvoda nakon 1820. godine (208 puta), dok je uvećanje skromnije kod Azije (bez Japana), gdje iznosi "samo" 25 puta, i Afrike (povećanje od 34 puta). Nasuprot tim relativno nepovoljnim tendencijama Afrike i Azije stoji gospodarski iznimno uspješan Japan, koji uvećava masu svog bruto-društvenog proizvoda između 1820. i 1998. godine za čak 125 puta, što mu je omogućilo da se vine u sam vrh gospodarski razvijenih zemalja.

To iznimno diferencirano povećanje proizvedenog bruto-domaćeg proizvoda dovelo je do drukčije podjele proizvedenog proizvoda čovječanstva. Podaci iz donjeg dijela tablice 5 o tome rječito govore. Zapadna Europa silno povećava svoje učešće u svjetskom proizvodu (sa 17,9% u 1500. na čak 33,5% u 1913. godini; nakon toga se smanjuje, pa iznosi 20,6% u 1998. godini). Jednako značajno povećanje bilježe zapadnoeuropski "izdanci", Latinska Amerika i Japan. Nasuprot tome, Azija (bez Japana) i Afrika bilježe dugoročno opadanje svog učešća u formiranju proizvoda svijeta, što se tek djelomično popravlja u najnovijem vremenu (kako se to zapaža po podacima iz 1998. godine).

Međutim, podaci izneseni u tablici 5 ne vode računa o činjenici da je čovječanstvo tijekom drugog milenija ostvarilo i izniman diferencirani prirast stanovnika (kako je to prikazao A. Maddison u svojoj knjizi, a mi saželi u ovom prikazu u tablici 2). Zato su podaci o visini bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku (tablica 6) stvarno mjerilo ostvarenog ekonomskog napretka i blagostanja po pojedinim područjima odnosno zemljama svijeta. Analiza tih podataka kazuje nam kako Maddison drži da je početkom drugog milenija svijet bio prilično uniforman po stupnju gospodarskog razvoja, pri čemu su neznatno prednjačile Azija (posebno Kina i Japan) i Afrika, nalazeći se nešto iznad svjetskog prosjeka, dok je Europa u cjelini ispod svjetskog nivoa. Već 1500. godine stanje se mijenja: Zapadna Europa izbija na čelo razvijenijeg dijela svijeta, s Azijom (bez Japana) neznatno iznad svjetskog prosjeka. No, od sredine drugog milenija nastupaju radikalne mijene u visini blagostanja "prosječnog" građanina pojedinih regija, koje ne mislimo posebno objašnjavati, budući da to govore najbolje Maddisonovi podaci. Zadržat ću se, međutim, samo na nekoliko općih konstatacija!

Tablica 6. Bruto-društveni proizvod po stanovniku (1000-1998) (dolara kupovne snage iz 1990. godine)

Područje svijeta	godine					
	1000.	1500	1700.	1820.	1913.	1998.
A. Apsolutni iznosi						
SVIJET	435	565	615	667	1.510	5.709
Zapadna Europa	400	774	1.024	1.232	3.473	17.921
Istočna Europa	400	462	566	636	1.527	5.461
Bivši SSSR	400	500	611	689	1.488	3.893
zapadno-europski "izdanci"	400	400	473	1.201	5.257	26.146
Latinska Amerika	400	416	529	665	1.511	5.795
Japan	425	500	570	669	1.387	20.413
Azija (bez Japana)	450	572	571	575	640	2.936
Afrika	416	400	400	418	585	1.368
B. Relativni nivo (svijet = 100)						
Zapadna Europa	92	137	167	185	230	314
Istočna Europa	92	82	92	95	101	96
Bivši SSSR	92	88	99	103	99	68
zapadno-europski "izdanci"	92	71	77	180	348	458
Latinska Amerika	92	74	86	100	100	102
Japan	98	88	93	101	92	358
Azija (bez Japana)	103	101	93	86	42	51
Afrika	96	71	65	63	39	24

Čovječanstvo sada ima životni nivo, blagostanje, neusporedivo viši nego ikad u ljudskoj povijesti. Standard prosječnog stanovnika svijeta 10 puta je viši 1998. nego što je bio 1500. godine. Važno je istaknuti činjenicu da se u prvoj polovici drugog milenija životni standard "prosječnog" stanovnika planeta Zemlje sporo povećavao (30% za tih pet stotina godina); malo se promijenilo blagostanje čovječanstva i u idućih 320 godina (porast od svega 18% u razdoblju od 1500. do 1820.). Nakon toga slijede iznimne poboljšice u ži-

votnim prilikama svijeta, prava “eksplozija” blagostanja (poboljšanje 8,5 puta za idućih 180 godina). Napredak blagostanja bio je iznimno ubrzan u dvadesetom vijeku, posebno nakon 1950. godine. U 97 godina (između 1820. i 1913. godine) povećava se blagostanje “prosječnog” čovjeka na planetu što se Zemljom zove za 2,2 puta; a za idućih 85 godina (između 1913. i 1998.) za 3,8 puta (što govori kako je godišnje povećanje blagostanja bilo dvostruko brže u dvadesetom nego u devetnaestom stoljeću). No, taj je napredak bio nejednakomjeran: Zapadna je Europa dinamički poboljšavala životni nivo svog stanovništva, konstantno, tijekom posljednja dva stoljeća drugog milenija; nešto se sporije kretala Istočna Europa i bivši SSSR. Nevjerojatni napredak bilježe nakon 1820. godine zapadnoeuropski “izdanci” (porast 22 puta do 1998. godine) i Japan (čak 31 puta). Nasuprot tome, skroman su porast u istom vremenskom razdoblju ostvarile Azija (5 puta) i pogotovo Afrika (3,3 puta). U cjelini uzevši, čovječanstvo je godine 1998. godine bilo neusporedivo bogatije nego ikad prije u svojoj povijesti. Povećanje u zadnjih 180 godina veće je od onog ostvarenog u cijeloj pisanoj prošlosti čovječanstva⁹.

Već 1500. godine Zapadna Europa nadmašuje svjetski prosjek, povećavajući s vremenom svoju distancu od svjetskog prosjeka - precizni se podaci mogu naći u donjem dijelu tablice 6. Za razliku od Zapadne, dinamika Istočne Europe slijedi svjetski prosjek, pa se jaz u stupnju gospodarskog razvoja Zapadne i Istočne Europe širi, što je slučaj i sa teritorijem bivšeg SSSR-a. Sličnu diferencijaciju nalazimo, prema Maddisonovim podacima, i u Aziji. Tamo je Japan odskočio od azijskog prosjeka nakon 1820. godine: “ostatak” je Azije zaostajao za svjetskim prosjekom, dok je Japan, kročeći gigantskim koracima nakon 1950. godine, pretekao Zapadnu Europu i približio se nivou zapadnoeuropskih “izdanaka”. Najlošije pri tome prolazi Afrika. Dok se na početku drugog milenija nalazila na nivou svjetskog prosjeka, danas građanin Afrike ostvaruje manje od četvrtine svjetskog prosjeka blagostanja. Iz podataka

---

⁹ To je mišljenje mnogobrojnih stručnjaka koji se bave gospodarskom poviješću. Tako E. Gundlach, »Das Wirtschaftswachstum der Nationen im zwanzigsten Jahrhundert.« *Die Weltwirtschaft, Vierteljahresschrift des Instituts für Weltwirtschaft an der Universität Kiel* 1 (1998): 85-107) piše: “Ekonomski je rast tijekom dvadesetog stoljeća bio iznimno brz - bez presedana u povijesti čovječanstva. Nikad prije nisu tako veliki dijelovi stanovništva mnogih zemalja učestvovali u tolikoj mjeri u stvorenom materijalnom blagostanju kao u ovom stoljeću. Čak i 19. stoljeće, za koje su suvremenici poput Karl Marxa i Friedricha Engelsa, tvrdili da je stvorilo čuda drugačija od onih pri gradnji egipatskih piramida, rimskih akvedukata ili gotskih katedrala, blijeđi pred čudom stvorenim u 20. stoljeću, posebno onima u drugoj polovici 20. stoljeća.”

prezentiranih u tablici 6 slijedi da je Zapadna Europa izgubila svoj negdašnji primat blagostanja potkraj 19. stoljeća, kad su je pretekli “izdanci”. Godine 1820. Zapadna je Europa “bogatija” od svojih “izdanaka”, već 1913. oni je nadmašuju (za 51%), da bi 1998. razlika iznosila još uvijek 46% u korist “izdanaka”¹⁰.

Ovi relativni odnosi (prema svjetskom prosjeku) ne bi nam smjeli zakriti opću sliku napretka blagostanja čovječanstva. Životna je razina (blagostanje) stanovnika svijeta danas 8,5 puta viša nego prije samo 180 godina. Mnogobrojni su oblici tih tendencija; ističem poboljšanje stambenih prilika; pitka je voda stigla u kuće mnogih građana svijeta; električna je energija ušla u gotovo sve domove, sa desetinama i stotinama upotreba; hranimo se bolje nego ikad u povijesti, pa je uglavnom iščezla i glad, koja je i u dvadesetom stoljeću znala odnositi milijune žrtava; no, ostala je i dalje pothranjenost šestine čovječanstva; poboljšale su se zdravstvene prilike, pa se očekivana životna dob rođenih silno produžila u svijetu (sa 26 godina u 1820. na 66. godina u 1999. godini, dok u privredno razvijenim zemljama ona već prelazi 80 godina).¹¹ Čovjek danas manje (sati) radi, pa mu ostaje više vremena za zadovoljstva. Bujanje turizma samo je jedna posljedica toga.

Taj golemi napredak svijeta nije čovječanstvo učinilo sretnijim, naročito ne onaj njegov siromašniji dio. Demonstracioni efekt blagostanja u razvijenim dijelovima svijeta je silan: sa srebrnastog filmskog platna, s ekrana televizora, među milijune siromašnijih žitelja našeg planeta svakodnevno ulaze

---

¹⁰ O uzrocima tog relativnog zaostajanja Zapadne Europe objavljena je opširna literatura, koju ovdje nemamo mogućnosti obraditi. Uvid u tu literaturu pruža knjiga: J. R. Western, *The End of European Primacy*. London: Blandford Press, 1971. Zavrijedilo bi posebnu analizu stanje Zapadne Europe nakon stvaranja Europske Unije Rimskim ugovorima (1958.).

¹¹ Napredak ostvaren u 20. stoljeću iznenađivao je i velike vizionare. Ilustrativan je u tom pogledu primjer Lava Trockog. Nakon što je godinama živio u Beču, Zürichu, Parizu, Londonu i drugim zapadno-europskim metropolama, Trockog francuska policija 1916. godine deportira u SAD. Iznajmio je (s obitelji) “stan u radničkom kvartu New Yorka i kupio namještaj na kredit. Taj nas je stan stajao osamnaest dolara mjesečno. Ali je posjedovao **pogodnosti potpuno nepoznate za Europu**: imao je struju, plinski štednjak, kupaonu, telefon, teretni lift za stvari, koje smo slali gore i za otpatke koje smo snosili.” Ta civilizacijska dostignuća, koja su se već našla i u radničkim četvrtima, osupnula su Trockog, pa je tada napisao: “Europa uništava same izvore svog bogatstva; dok se Amerika bogati. Promatrajući New York **sa zavišću**, ja koji se još uvijek nisam odrekao svojih europskih osjećaja, sa strepnjom sam se pitao hoće li Europa izdržati... Neće li se središte privrednog i kulturnog života premjestiti u Ameriku?” Leon Trotsky, *Ma vie*. Gallimard, 1953. (podvukao V. S.). I ovo stajalište Trockog pokazuje kako se eurocentrizam duboko ugnijezdio u stajalištima svih Europljana.

velika iščekivanja, vjera da će se i u tim privredno nerazvijenim zemljama brzo i lagodno stvoriti takvo blagostanje. Ta iščekivanja vezuju se, u pravilu, uz političke događaje: nove izbore, drukčiju vladu i promjenu ekonomske politike i drugo. Nerijetko se takva iščekivanja iznevjere: javljaju se sve češće otpori, očekuje se neki novi *deus ex machina* koji će preko noći stvoriti blagostanje. A stoljetno iskustvo, koje nam je tako zorno predočio u svojoj knjizi Angus Maddison, svjedoči kako nema brzog i lagodnog puta u društveno blagostanje. To je trnoviti put koji traži koordiniranu akciju svih čimbenika u procesu gospodarskog rasta; izostane li samo jedan, svi drugi naponi mogu biti uzaludni.¹²

Međutim, ovdje valja dodati i jednu ogradu. Opće poboljšanje životnog nivoa čovječanstva (u cjelini) nije riješilo pitanje relativne raspodjele dohotka i bogatstva. Iako je prosječni stanovnik Afrike postao 1998. imućniji od svog prethodnika u 1820. godini (za čak 3,2 puta), on je 1998. godine zaostajao za životnim nivoom građanina "izdanka" Zapadne Europe više nego 1820. godine. Tada je omjer Afrika: "izdanci" iznosio 1:2,9, godine 1913. već 1:9, a 1998. čak 1:19. Relativni jaz između bogatih i siromašnih područja svijeta, kao što vidimo, dramatično se povećava: ni čovječanstvo niti ekonomska znanost nemaju zasad precizni odgovor kako ukloniti tu ogromnu razliku u životnim

¹² Maddison donosi u svojoj knjizi godišnje stope rasta za sva vremenska razdoblja koja pokriva njegova analiza. To izostavljam jer je malo onih koji će shvatiti da pri analizi dugoročnih razdoblja naizgled male razlike u brojevima donose ogromnu razliku u konačnom rezultatu. Navest ću primjer iz Maddisonove knjige (A. Maddison, *The World Economy*: 126): godišnja stopa rasta bruto domaćeg proizvoda iznosila je za svijet 0,91% za razdoblje 1913-1950; 2,93% u vremenu 1950-1973. i 1,33% za period 1973-1998. Za 50 godina godišnja stopa rasta od 0,91 donijet će povećanje od 57% (indeks 157), stopa 1,33% već 94%, a rast od 2,93% donosi više nego učestvostručenje (indeks 424). Tako razmjerno "male" razlike u godišnjim stopama rasta donose ogromne razlike kad se apliciraju na dugi rok. To, u pravilu, mnogi ne znaju, pa sam stoga u ovom prikazu Maddisonova rada koristio za iskazivanje napretka najčešće indeks za razdoblje, a ne godišnju stopu povećanja.

¹³ Simon Kuznets je davne 1955. godine u svom obraćanju *American Economic Association* (u funkciji predsjednika!) iznio svoju hipotezu o dohodovnoj nejednakosti koja se, po njemu, povećava u ranim fazama gospodarskog razvoja, da bi se potom smanjivala. Kuznets je to govorio za pojedinu zemlju, a ne za čovječanstvo u cjelini, pa su stoga njegovi zaključci (i onih koji su ga slijedili) ipak ograničenog značenja. Vidi: Simon Kuznets, »Economic Growth and Income Inequality.« *American Economic Review* (1955); Simon Kuznets, *Modern Economic Growth; Rate, Structure and Spread*. New Haven-London: Yale University Press, 1967.; Simon Kuznets, *Postwar Economic Growth*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1964. Za sljedbenike Kuznetsove hipoteze vidi J. Williamson, *The great Egalitarian Levelling under Twentieth Century Capitalism*, 1984. i P. L. Berger, *Kapitalistička revolucija (pedeset postavki o blagostanju, jednakosti i slobodi)*, Zagreb, 1995.

uvjetima.¹³ Rezultat je sve veće nezadovoljstvo stanjem u kojem se nalazi većina čovječanstva, koje se sve više udaljava od pojma zadovoljstva i sreće.¹⁴

Na kraju, osjećam potrebu da dodam jedan svoj osvrt na iznimnu panoramu gospodarskog razvoja svijeta, koju omogućuje Maddisonovo kapitalno djelo. Čitajući ovaj rad, tri su me spoznaje prožimale dopunjujući moja iskustva. Prije svega, to je činjenica da sam svoj vijek proživio u iznimno uspješnom razdoblju gospodarskog napretka čovječanstva. Tu su opću sliku napretka zamračivali ratovi koje sam proživio, gladi do kojih je dolazilo, koncentracioni logori, Sibir i Goli otok, totalitarizmi svih vrsta, uzleti i padovi pojedinih zemalja, ekonomskih politika i koncepcija. Nerijetko su tako zapreke i teškoće preokupirale moje (i ne samo moje) poglede na ekonomski život, koji je bujao u svijetu i u mojoj domovini. Maddison omogućuje pogled na gospodarsku povijest iz visine, iz ptičje perspektive, čime se oslobađamo pritiska tekućeg trenutka, zbog čega od drveća ponekad ne vidimo šumu (kako to kaže stara izreka).

Druga je spoznaja ne manje važna: ona govori da je sav taj iznimni napredak čovječanstva djelo zapadne civilizacije kojoj sam i sam pripadao (iako sam živio na njenoj periferiji, pa su rezultati do mog naroda dolazili sa zakašnjenjem i parcijalno). Veličanstveno proljeće stvaralačkog čovječanstva, ta neiscrpna, kontinuirana znanstvena, tehnološka, industrijska, intelektualna i mo-

---

¹⁴ Blagostanje, zadovoljstvo i sreća općenito se smatraju konačnim ciljem ljudskog života: doslovce svatko želi biti sretan. Deklaracija nezavisnosti USA iz 1776. godine, temeljena na zasadima Prosvjetiteljstva, smatrala je tu "ljudsku sreću" "neotudivim pravom" čovjeka gotovo u istoj ravni sa životom i slobodom. Iz toga su mnogi ekonomisti izvodili zaključak da je ekonomika sredstvo i način postizavanja pojedinačne sreće: u tom smislu su ekonomski rast, inflacija, nezaposlenost, uprava i druge makroekonomske kategorije samo u službi podizanja blagostanja pojedinaca i postizanja osjećaja sreće. To je i uzrok zašto se sve češće ekonomisti bave problemom odnosa blagostanja i sreće pojedinca, problemom koji je donedavno bio u domeni socijalne psihologije. Ispitivanja provedena u pojedinim zemljama pokazala su da s povećanjem dohotka raste osjećaj sreće i zadovoljstva, ali visoki dohodak nije jednostavno transformiran u osjećaj sreće. Velike razlike u visini dohotka unutar zemlje nerijetko rađaju nezadovoljstvo. No gledajući vremenske serije, indeks sreće ne raste s blagostanjem, što se naročito pokazuje pri analizi osjećaja sreće u Japanu i USA (poslije 1950. godine). Istražujući obimnu literaturu o tome B. S. Frey i A. Stutzer, »What Can Economists Learn From Happiness Research.« *Journal of Economic Literature*, 40 (2002), došli su do zaključka da "nema čvrste povezanosti između visine dohotka po stanovniku i individualne sreće". Očito je da brzi tehnološki i gospodarski razvoj stalno unosi nove proizvode, koji su udaljeni od mnogih korisnika godinama i decenijama, što ih čini nesretnima.

ralna revolucija počela je i nastavila se u Europi i u njenim (da se koristimo Maddisonovim terminom) izdancima. Taj proces traje već gotovo dva stoljeća, pri čemu se, recimo pjesnički, svakog dana, iz godine u godinu, fondu izuma i dostignuća pridodaju sve složenije inovacije; preispituju se dosadašnja stajališta i mijenjaju zastarjele spoznaje. To nisu pojedinačni događaji ili spoznaje, to je kontinuirani slijed novosti koje mijenjaju svijet. Ta poplava novina nema presedana u gospodarskoj i kulturnoj povijesti čovječanstva, to je lavina koja ruši kanone prošlih vremena, stvarajući svijet kakav danas poznamo. To se odražava i na dinamiku svjetskog gospodarstva, na izneseno ubrzanje porasta blagostanja u zemljama koje su generirale tu novu eru u razvoju čovječanstva. U tom smislu može se reći da je početkom 19. stoljeća odlučna zapadnjačka civilizacija preuzela uzde zemaljskih zaprega u svoje ruke. Znanost, koja se tu rađala, postala je prava znanost: ne govorimo samo o egzaktnim disciplinama (gdje je taj doprinos neprijeporan), već i o filozofiji, medicini, pravu (koje svijet kodificira po zapadnom uzoru) i, posebno, o ekonomiji, koja se od pomoćne pravne discipline (s kraja 18. stoljeća) pretvorila u danas vodeću društvenu znanost, koja u mnogočemu upravlja koncentriranim naporima čovječanstva za blagostanjem.

Ta dominacija zapadnoeuropske civilizacije potisnula je, nadvladala velike klasične civilizacije prošlosti (jednako kinesku, arapsku ili astečku). Gospodarski razvoj podržava taj proces: iznimna dinamika ekonomskog napretka Zapada poticala je napuštanje negdašnjih poslovnih načela starih civilizacija. I što su se brže pojedine nacije oslobađale bremena svog tradicionalizma, to su se lakše približavale dostignutom stupnju gospodarskog razvoja na Zapadu. Japan je to započeo još u 19. stoljeću (s Meiji dinastijom), Koreja, Hong Kong, Tajland i Malezija to čine od 60-tih godina, Kina sa Dengom i Indija tek zadnjih 20 godina 20. stoljeća, generirajući ubrzani gospodarski razvitak i približavanje dosegnutom stupnju razvoja u zemljama Zapada.

Treća je velika spoznaja, koju učvrstih studirajući panoramu gospodarske povijesti po Maddisonu, da je upravo ta zapadna civilizacija, koja je omogućila taj napredak, tijekom posljednja dva stoljeća počela brojčano slabiti. Na početku 20. stoljeća Zapad je imao (Zapadna i Istočna Europa i zapadnoeuropski "izdanci") 35% svjetskog stanovništva, na kraju tog istog stoljeća ispod 19%. Eurocentrizam (koji sam u mladosti upijao iz školskih udžbenika, po kome su u Europi ponikla filozofija i povijest, znanost i umjetnost, pravo i ekonomija, da ne nabrajam dalje - dominantne silnice svijeta), koji je u mojoj mladosti bio alfa i omega čovječanstva, sada gubi na svom negdašnjem znače-

nju, ne samo zbog opadajućeg značenja tog područja u broju ljudi, već i zbog smanjivanja značenja tih područja u strukturi svjetskog proizvoda. Priznavajući, prema tome, odlučujuću ulogu Zapada u gospodarskom i društvenom razvoju čovječanstva u drugom mileniju ljudske povijesti, ne možemo ne vidjeti da to negdašnje značenje polako prelazi iz ruku Zapadne Europe u široki svijet, u kome se milijarde novih bića, obogaćenih iskustvom Zapada, nadmeću u borbi za bolje sutra. Pozivanje na doprinose koje je Zapad dao čovječanstvu na smije iznjedrili nostalgiju za prošlim, već mora postati poticaj za još bržim razvojem, naročito europske “periferije”, koja nije u tolikoj mjeri osjetila blagodati ostvarenog napretka kao Zapadna Europa. Nije li to i konačni smisao okupljanja Europe u Europskoj uniji?

4. O nekim implikacijama Maddisonovih nalaza za tumačenje svjetske povijesti

Nalazi do kojih je došao u svojoj najnovijoj knjizi Angus Maddison, zasijecaju uvelike u konvencionalne prikaze povijesti čovječanstva. U ovom tekstu ukazat ću samo na dva aspekta njegovih nalaza. Prvi se tiče periodizacije svjetske povijesti, a drugi na Maddisonovo gledanje na ulogu i značenje Mletačke Republike u gospodarskom razvitku Zapadne Europe i svijeta.

4.1. O periodizaciji svjetske povijesti

Maddison s pravom konstatira da kvantifikacija činjenica o gospodarskom razvoju čovječanstva, koju je izveo, pomaže jasnijem poimanju povijesti, a koju je današnja tzv. “kvalitativna povijesna analiza” nerijetko zamagljivala. Izračunati podaci sada omogućuju da se činjenice razgraniče od fantazija, koje su se ponekad prihvaćale kao stvarnost. Po Maddisonu iznijete podatke moguće je provjeravati, iako i njih valja prihvatiti kao podložne daljnjoj analizi i verifikaciji. To omogućuje analitičku znanstvenu raspravu, olakšavajući nove nalaze kojima će se spoznaje, uz pomoć sve rafiniranijih istraživačkih metoda, asimptotski približavati Istini. Pored toga, kvantitativna slika svijeta koju daje Maddison olakšava tumačenje lokalnih i nacionalnih prilika, budući da olakšava utvrđivanje “normalnog” odnosno “iznimnog” ponašanja regije ili zemlje.¹⁵

¹⁵ Parafraziram stavove A. Maddisona na stranicama 43-49. njegove knjige (2001.).

Maddison prije svega ističe kako njegovi nalazi ne potvrđuju neka ranija shvaćanja o dužini i vremenu uspona Zapadne Europe. Po njemu, bilo je gotovo univerzalno gledanje povjesničara da uspon Zapadne Europe započinje oko 1500., kada Europljani otkrivaju Ameriku i direktno kontaktiraju Aziju (Magellan). Max Weber je tumačio dinamični napredak Europe nakon 1500. godine i “etikom protestantizma”, a ta je hipoteza privukla gotovo univerzalnu pažnju i stoga što se vremenski poklapala s uobičajenom u povijesnoj znanosti predodžbom o počecima uspona Europe. To Maddison sada odbacuje: “Ja ne vjerujem više da je oko 1500. godine nastupio neki značajniji pomak u blagostanju stanovništva odnosno dohotku po stanovniku”, odlučno tvrdi u svojoj novoj knjizi.

Maddison ove riječi izriče i kao samokritiku, budući da je i on prihvaćao te konvencionalne istine u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Priklanjao se tada stajalištu nobelovca S. Kuzneta¹⁶, koji je 1966. godine tvrdio da je “modernom ekonomskom rastu” prethodio “trgovački kapitalizam, koji se razvijao od kraja petnaestog do druge polovice osamnaestog stoljeća”, a koji je zamijenio “prethodnu epohu feudalne organizacije”. S. Kuznets je nešto kasnije razvio¹⁷ tu teoriju, po kojoj ubrzanje stope rasta u razdoblju između 1500. i 1750. godine u Zapadnoj Europi dokazuje njegovu hipotezu o “periodu trgovačkog kapitalizma”. Ta je stajališta Maddison prihvatao još u svojoj knjizi iz 1995. godine¹⁸, ali sada (kad je ustvrdio da je gospodarski napredak bio sporiji nego što je to Kuznets sugerirao, te da se zapravo tada nastavila dinamika razvoja kakvu je Zapadna Europa bilježila između 1000. i 1500. godine) on napušta razdvajanje epoha “feudalne organizacije” i “trgovačkog kapitalizma”, pa cijelo razdoblje između 1000. i 1820. godine naziva “protokapitalističkim”. Razlikuje se sada od svog negdašnjeg uzora S. Kuzneta i po tome što Kuznetsov “moderni gospodarski razvoj” (koji Maddison zove kapitalističkim razvojem) ne započinje sa 1760., već 1820. godinom. Tvrdi da su radovi N. F. R. Crafta¹⁹ pomogli povijesnoj znanosti da napusti negdašnja dogmatska stajališta, po kojima moderni razvoj započinje u drugoj polovici 18. stoljeća u Engleskoj. Istraživanja su pokazala da je u

---

¹⁶ S. Kuznets, *Modern Economic Growth; Rate, Structure and Spread*.

¹⁷ S. Kuznets, *Population, Capital and Growth: Selected Essays*.

¹⁸ A. Maddison, *Monitoring the World Economy, 1820.-1992*.

¹⁹ *British Economic Growth 1700.-1831.; »A Review of Evidence« Economic History Review*, May 1983; Crafts, N.F.R.- Harley, C.K., »Output Growth and the British Industrial Revolution: A Restatement of the Crafts - Harley View.« *Economic History Review*, November 1992.

Nizozemskoj dohodak po stanovniku bio potkraj 18. stoljeća veći nego u Engleskoj tog doba. To su, tvrdi Maddison, dokazali i drugi recentni radovi iz kvantitativne ekonomske povijesti zapadnoeuropskih zemalja, pa zato Maddison uzima 1820. godinu kao početak “modernog gospodarskog razvoja”, čime napušta i negdašnje gotovo univerzalno vjerovanje o iznimnoj britanskoj ulozi lokomotive tog novog ekonomskog dinamizma u 18. stoljeću.²⁰

Na sličan način odbija nalaze nekih učenjaka, koji su tvrdili da su se na početku 19. stoljeća Kina, Japan i neke druge azijske zemlje nalazile na zapadnoeuropskom nivou, pa su osiromašile tijekom 19. i 20. stoljeća uslijed kolonijalne politike bogatih zapadnoeuropskih zemalja. Nosilac tih pogleda bili su P. Bairoch i M. Levy-Leboyer²¹, koji su tvrdili da je Kina godine 1800. bila daleko ispred Zapadne Europe, a da su Japan i ostatak Azije zaostajali za Europom za svega 5%. Ti su učenjaci, nadalje, smatrali da je Latinska Amerika bila po stupnju gospodarskog razvoja ispred Sjeverne, a da je Afrika u cjelini tada imala oko dvije trećine zapadnoeuropskog nivoa dohotka po stanovniku. Te stavove Bairoch i njegovi sljedbenici nikad nisu mogli dokazati, ali su ih preuzeli kao činjenicu mnogi ugledni povjesničari (poput F. Braudela i K. Pomeranza²²) i na temelju njih izvodili dalekosežne zaključke o gospodarskoj dinamici svijeta tijekom 19. i 20. stoljeća.

Maddison se u svojoj novoj knjizi vraća Adamu Smithu, koji je u svome *Istraživanju prirode i uzroka bogatstva naroda* (objavljenom 1776. godine)

---

²⁰ Obujam ovog rada ne dozvoljava da istaknem sveobuhvatnost Maddisonove analize činjenica. On odbija nekoć dominantne ideje, po kojima se period *take-off*-a odvijao vrlo različito po pojedinim zemljama (to su tvrdili W. Rostow u *Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, 1960. i A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Praeger, New York, 1965.). Smatra, nadalje, kako nalazi o dinamici gospodarskog razvoja zemalja Zapadne Europe govore da je akceleracija gospodarskog razvoja u drugoj polovici 19. vijeka bila mnogo više sinhronizirana nego što se to vjerovalo.

²¹ U knjizi *Disparities in Economic Development since Industrial Revolution*. London: Macmillan, 1981. To izdanje ponavlja teze koje je P. Bairoch iznio ranije u knjizi *Diagnostic de L'évolution économique du tiers-monde 1900.-1966*. Paris: Gauthiers-Villars, 1967.

²² F. Braudel se Bairochovim radom obilato koristio u svojoj monumentalnoj trotomnoj knjizi *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, koja je i kod nas prevedena (u izdanju A. Cesarca 1992. godine). Tu se Braudel posebno zahvaljuje “Paul Bairochu za velike usluge, koje je učinio povjesničarima” (svojim procjenama gospodarskog razvoja - op. V.S.). Opreznije prihvaća godine 2000. Bairochove brojke K. Pomeranz (u svojoj knjizi *The Great Divergence*, Princeton University Press), ali naglašava da je “malo vjerojatno da su zapadni Europljani bili poduzetniji od svojih suvremenika u gusto napučenim dijelovima tadašnjeg svijeta prije 1750. ili čak 1800. godine!”.

postavio sljedeću rang listu zemalja po stupnju privredne razvijenosti: Nizozemska, Engleska, Francuska, britanske sjevernoameričke kolonije, Škotska, Španjolska, španjolske kolonije u Americi, Kina i Bengal (osiromašen pljačkom Istočno-indijske kompanije). Takvo je gledanje Smitha dobilo potvrdu kod D. S. Landes²³, koji je 1969. godine tvrdio: “Zapadna je Europa bila bogata i prije industrijske revolucije - bogata u usporedbi s tadašnjim prilikama u drugim dijelovima svijeta. To je bogatstvo bilo proizvod stoljetne postupne akumulacije, temeljene na investicijama i namjenama van-europskih resursa i rada, ali i na značajnom tehnološkom napretku ne samo u sferi proizvodnje materijalnih dobara, nego i na organizaciji i financiranju razmjene i distribucije i dobara”. Nakon te analize Landes je zaključivao da se tijekom gotovo tisućljetnog razdoblja - od tisućite do 1800. godine - dohodak po stanovniku u Zapadnoj Europi značajno povećao, možda čak utrostručio. Stajalište Bairocha podvrgao je kritici i J. C. Chesnais,²⁴ tvrdeći da je cjelokupna tobož kvantitativna analiza gospodarskog razvoja kod Bairocha u suštini izmišljotina (*guesstimate*) koja je trebala potvrditi njegove apriorističke teze o načinu osiromašavanja Trećeg svijeta. Maddison, nakon mnogobrojnih studija koje je ili sam proveo ili inicirao, sada ponosno tvrdi da “akumulirane činjenice neminovno dovode do zaključka da su Bairoch i njegovi epigoni potpuno u krivu. Ali, odbijajući ih, ne negiram značenje što ga je imala kolonijalna eksplotacija. Moje činjenice samo ukazuju da je neophodno zauzeti realističniji stav u pogledu moći Zapada i slabosti Azije oko 1800. godine”.

Ostaje i dalje, kaže Maddison, kao glavni problem analize gospodarskog rasta “objasniti kako su se zbile tolike razlike u stupnju razvitka naprednih kapitalističkih zemalja i ostatka svijeta. Postoje, dakako, primjeri i kako su se razlike smanjivale (japansko prestizanje Kine za vrijeme Tokugawa perioda; ponovno približavanje Zapadne Europe gospodarski izmakloj USA nakon II. svjetskog rata; jednako tako “pacifički tigrovi”, kao i Kina i Indija u zadnjih 25 godina sustižu razvijeni svijet, itd.)”. To ostaje, po Maddisonu, i dalje veliki zadatak ekonomske znanosti, budući da ne postoje neke univerzalne sheme koje bi pokrile sve slučajeve, sve događaje tijekom proteklog milenija, ili objasnile uzroke različitih performanci pojedinih zemalja-regiona.

---

²³ *The Wealth and Poverty of Nations*. London: Little Brown, 1998. Njegova je i knjiga iz 1969. godine: *The Unbound Prometheus*, Cambridge University Press.

²⁴ J. C. Chesnais, *La revanche du tiers - monde*. Paris: Laffont, 1987.

4.2. Uloga Venecije u gospodarskom razvitku Zapadne Europe i svijeta

Maddison je vrstan ekonomski povjesničar koji se, za razliku od pripadnika škole *Annales-a*, ne libi makroekonomskih pokazatelja. Tu svoju sklonost posebno pokazuje pri ocjeni gospodarskog napretka Zapadne Europe. Svoju analizu započinje 10. stoljećem, koje je H. Pirenne karakterizirao kao posvemašnju stagnaciju europskog gospodarstva²⁵.

Između godine 1000. i 1500. zapadno se europsko stanovništvo razvijalo brže nego igdje drugdje u svijetu. Ponovno se množe i brojem rastu gradovi s više od deset tisuća stanovnika, u kojima se proizvode tkanine, obuća i drugi proizvodi. Sve je to bilo omogućeno povećanom poljoprivrednom proizvodnjom, ali i naprecima u metalurgiji, trgovini, pomorstvu i drugom. U cilju objašnjavanja puteva koji su omogućili zapadnoj Europi da postane nosilac gospodarskog razvoja svijeta Maddison predočuje 4 države koje simboliziraju zapadnoeuropski napredak i koje dokazuju “kako je netočno prikazivati zapadnoeuropsko iskustvo kao homogeno ili monolitičko”. Ta četiri slučaja,²⁶ koja pokazuju izmještanja težišta gospodarskog razvoja iz države u državu, su sljedeća:

- **Venecija**: “najbogatija i najuspješnija zapadnoeuropska ekonomija od jedanaestog do šesnestog stoljeća”.

- **Portugal**, koji “*nikad nije bio tako bogat kao Venecija*”, ali je otvorio nove putove trgovini s Afrikom i Azijom.

- **Nizozemska**, koja je bila, “najrazvijenija europska zemlja, s najvišim bruto-domaćim proizvodom po stanovniku od 1600. do 1820. godine”.

- **Engleska**, koja je slijedila nizozemski model međunarodne specijalizacije i trgovačkog razvoja, stvorivši vrlo veliko trgovinsko područje u Aziji, i *preuzela vodstvo u stupnju gospodarskog razvoja tijekom 19. stoljeća*.

---

²⁵ Pirenne je pisao: “U Karolinškoj eposi prestalo se s kovanjem zlatnika, bila je zabranjena i posudba novca i kamate; nestalo je klase profesionalnih trgovaca, nije više bilo uvoza proizvoda s Orijenta (papira, začina, svile); cirkulacija novca bila je svedena na minimum, obični građani nisu znali ni čitati niti pisati; nije više bilo regularnih poreza, a gradovi su bili tek utvrde, u kojima su se sklanjali imućni u tim nemirnim vremenima. Zato se može bez ikakve dvojbe reći da je nazadak ponovno doveo do gospodarstva, koje se temeljilo isključivo na poljoprivredi; kojem više nije trebalo ni trgovine niti kredita i uobičajene razmjene, da bi se održalo društveno tkivo” (*Mohammed and Charlemagne, Allen and Unwinn*. London, 1939.). Citirano po Maddisonu.

²⁶ Preuzimam te stavove iz: A. Maddison, *The World Economy - A Millenial Perspective*: 49; A. Maddison, *The World Economy - A Millenial Perspective*: 52.

Ne mislim se ovdje zadržavati na objašnjavanju svih Maddisonovih postavki, već samo istaknuti njegov stav po kome su do 1550. godine “unutar Europe područja koje su ostvarila najveći gospodarski napredak bili Flandrija (centar proizvodnje vunениh tkanina, međunarodnog bankarstva i trgovine) i talijanski gradovi-države (Firenza, Genova, Pisa, Milano i Venecija). *Najuspješnija i najbogatija je bila Venecija. Zato je dinamizam mletačkog gospodarskog razvoja i obrađen ovdje detaljnije*”.²⁷

Kako se dio teritorija današnje Hrvatske nalazio pod Venecijom (Istra i Dalmacija), a i Dubrovačka Republika je u značajnoj mjeri pod utjecajem Venecije (nezavisna od Venecije postala je 1358. godine), ovdje ću sažeti osnovne misli Maddisona o značenju Mletaka za gospodarski razvoj Europe i svijeta.²⁸

Venecija je bila najuspješnija među sjevernotalijanskim gradovima-državama u stvaranju i održavanju republike dominirane po trgovačkoj kapitalističkoj eliti. “Zahvaljujući svojoj geografskoj poziciji i volji da se brani, bila je u mogućnosti garantirati svoju autonomiju i slobodu pred zahtjevima feudalnih gospodara i monarha”. Maddison ističe da je Venecija razvila političke i legalne institucije koje su garantirale vlasnička prava i omogućavale ostvarenje ugovornih prava. Pionirski je razvijala inozemnu trgovinu i kreditne odnose; stvorila sustav državnih obveznica i fiskalni sustav koji je bio efikasan i povoljan za trgovce i akumulaciju kapitala. Bila je to, nadalje, tolerantna građanska država u kojoj su stranci (Armenci, Grci i Židovi podjednako) imali ista prava kao i domaći trgovci. Iako katolička, imala je privilegirane odnose i sa Bizantom. Napisavši sve to, Maddison daje sljedeću ocjenu značenja Venecije u prvoj polovici drugog milenija: “Venecija je imala ključnu ulogu (između 1000. i 1500. godine) u stvaranju trgovine unutar Europe (do Flandrije, Francuske, Njemačke i Balkana) i na Mediteranu. Ostvarila je razmjenu i s Indijom i drugim azijskim zemljama (preko Sirije i Aleksandrije). Trgovinom je dovozila u Europu ne samo skupocjene proizvode (svilu i začine), već je unosila u Europu novu tehnologiju (svilene i pamučne tkanine, uzgoj riže u Italiju, proizvodnju šećera iz šećerne trske u mletačkim kolonijama na Kreti i Cipru). Taj je napredak bio zasnovan na pomorstvu, koje je bilo temeljeno na stalnim poboljšicama brodovlja građenog u mletačkom Arsenalu, upotrebi kompasa i drugim poboljšicama pri plovidbi. Međutim,

---

²⁷ A. Maddison, *The World Economy - A Millennial Perspective*: 52.

²⁸ A. Maddison, *The World Economy - A Millennial Perspective*: 19, 52-57.

Venecija preuzima i razvija čitav niz institucionalnih inovacija, kao što su banкарство, računovodstvo i kreditni sustav, razmjenu valuta, stvaranje sustava javnih financija, ali i sposobne diplomacije - što je sve pridonijelo izdizanju Venecije, kao vodećeg gospodarstva epohe između 1000. i 1500. godine”.²⁹

Osvrnuvši se na trgovačke puteve mletačke trgovine (s Levantom, Balkanom i sjevernom Europom), Maddison ističe da je već 1171. godine grad Venecija imao oko 66.000 žitelja, dosegovši 170.000 u 16. stoljeću. Zaustavljale su taj stalni rast samo epidemije kuge (1347/8., 1575/7. i 1630.), koje su uzimale danak od oko trećine stanovništva grada (svaki put!), kao i ratovi koje je vodila.

Od posebnog je interesa za našu demografsku povijest broj stanovnika Mletačke Republike iz godine 1557. koji daje Maddison.³⁰ Tada je Republika Venecija imala 2.141.000 stanovnika, pri čemu je sam grad brojio 158.000, otoci u Laguni 50.000, Istra 52.000, Dalmacija 93.000, Jonija 52.000, Kreta 194.000, a Terraferma (Udine, Friuli, Vicenza, Padova, Verona, Bergamo, Rovigo i Cremona) 1.542.000. Tome bi valjalo dodati i Cipar, koji se nalazio pod mletačkom kontrolom između 1489. i 1573. godine i koji je oko 1550. godine brojio oko 166.000 stanovnika.

Napredak Venecije bio je omogućen razvojem brodogradnje, koja se razvijala u *državnom* Arsenalu, gdje se trajno poboljšavala veličina i nosivost brodova. No tu su i ostale aktivnosti: industrija stakla i kristala, zlatari, proizvođači mozaika, drvorezbari, dekorativni umjetnici, graditelji palača i drugi. Venecijanska trgovina sirovom svilom i svilenim tkaninama omogućila je i izrastanje domaćeg svilarstva. Ali postoje i brojne druge aktivnosti. Tako, primjerice, od 10. stoljeća nadalje Venecija ima i velike pisarske urede u kojima su prepisivana klasična djela grčke i latinske literature. Od kraja 15. stoljeća (1469., precizira Maddison) na to se nadovezuje grafička industrija, koja je do sredine 16. stoljeća otisnula čak 20.000 naslova! Venecija podiže na Kreti i Cipru svoje plantaže šećera (koristeći tehniku “uvezenu” iz Sirije, temeljenu na radu robova!), iz kojih snabdijeva Europu tim tada tako dragocjenim proizvodom. Venecija sve do kraja 15. stoljeća gotovo drži monopol u uvozu začina iz Dalekog Istoka u Europu (1.600 tona godišnje), što se smanjuje na ispod 500 tona već početkom 16. stoljeća.

---

²⁹ A. Maddison, *The World Economy - A Millenial Perspective*: 19.

³⁰ Maddison u knjizi navodi godinu 1557. kao godinu popisa (po Belochu). Naši istraživači daju iste podatke, ali tvrde da su to podaci za 1554. godinu. Gdje je greška?

Svi ti elementi prosperiteta polako počinju kopniti razvojem atlantske trgovine i nastupom Portugala i Nizozemske na svjetska tržišta. Zato, piše Maddison, “od šesnaestog do osamnaestog stoljeća Venecija nije značajnije povećavala svoj dohodak po stanovniku, ali je i dalje ostala među najbogatijim dijelovima Italije i Europe, sve dok je nisu pretekli Nizozemci u sedamnaestom stoljeću”.

Iznosim opširnije ove nalaze A. Maddisona stoga što mi se čini da naša historiografija dosad nije naglašavala da se maritimna Hrvatska nalazila stoljećima u okvirima tada najbogatije zemlje svijeta. Književnost i znanost razvijaju se u okvirima postojećeg općeg prosperiteta, iako na periferiji same Venecije. Dubrovačka Republika, iako samostalna od 1358. godine, nesumnjivo se nalazi u sferi tog “najbogatijeg područja svijeta”, kako piše Maddison. Dubrovački statut (iz 1272.) u značajnoj je mjeri preuzeo trgovačke odredbe venecijanskog zakonodavstva, što je još više slučaj kod statuta drugih dalmatinskih i istarskih komuna. Prekrasne palače i katedrale, ladanjski ljetnikovci i knjižnice, samostani i crkve, sve su to materijalni izrazi blagostanja koje je vladalo u to vrijeme na tim našim područjima. I zbog toga je dobro kad ljudi, gledajući iz “ptičje perspektive, duboko nagnuti nad ekonomsku prošlost, jasnije vide obrise te naše prošlosti.” Zahvaljujući Maddisonu znamo da je dio hrvatskog teritorija tada bio u najbogatijem dijelu tadašnjeg svijeta, što nam se kasnije više nije događalo. I to se, neminovno, odražavalo na procvat umjetnosti i znanosti, ali i na blagostanje stanovništva.

5. Pokušaj uvrštavanja Hrvatske u Maddisonovu kvantitativnu analizu gospodarskog razvoja između 1500. i 1998. godine

Maddisonove knjige (1995. i 2001.) već su dugo u mom posjedu: njegovi me nalazi okupiraju, rekao bih, čak i progone. Želio sam oduvijek, kao ekonomist sa kvantitativno analitičkim otklonom, jasnije, egzaktno vidjeti gdje smo bili, što se to s nama ekonomski događalo i kako smo stigli do sadašnjeg gospodarskog položaja. Kao i mnogobrojni moji kolege vjerovao sam da će jednog dana biti moguće komparativno mjeriti stanje i dinamiku hrvatskog gospodarstva u prošlosti i pokušati ustvrditi silnice koje su opredjeljivale naše ekonomske tokove.

U srednjoj školi prihvaćao sam uvjerenja svojih profesora da nas je “kleta sudba” na ovoj povijesnoj vjetrometini dovela do borbe za golu egzistenciju

pred naletima Madžara, Mongola i Osmanlija; da nam je višestoljetna tuđinska vlast otimala prirodna bogatstva i plodove našeg rada, pa smo stoga osiromašili i zaostali u blagostanju iza Zapada. Sintezu tih uvjerenja mojih negdašnjih nastavnika i uzora nedavno je modernim jezikom izrazio Ive Mažuran: “Dok je Hrvatska krvarila i proživljavala sudbonosne trenutke svoje povijesne drame, na europskom Zapadu uspješno je provedena građanska revolucija”. To je omogućilo procvat znanosti, kulture, ali i povećanje materijalnog blagostanja građana. Za razliku od Europe, nastavlja Mažuran, “nekad cvatuće, gospodarski snažne i gusto nastanjene (hrvatske) pokrajine, u kojima se živjelo dobro i udobno, **znatno bolje i na višoj razini nego u mnogim dijelovima Zapadne Europe**, pretvorene su u zastrašujuću pustoš... Pred Osmanskom najezdom zadesila je Hrvatsku i hrvatski narod prava katastrofa kakvu nije doživio ni jedan narod u Europi”.³¹ S tim se stavom Ive Mažurana slaže i Jakov Gelo, koji prenosi stav Mažurana i opširno ga komentira.³²

Takvo sagledavanje povijesnog razvitka prevladava među povjesničarima i intelektualcima i ne mislim ga ovdje potkrepljivati mislima drugih pisaca. Pri tom razmatranju ostalo je nejasno na kojim se činjeničnim podacima zasniva to uvjerenje. Ima li uopće dokaza na temelju kojih možemo tvrditi da se u Hrvatskoj živjelo “znatno bolje i na višoj razini nego u mnogim dijelovima Zapadne Europe”, kako to piše Mažuran, a prenosi Gelo i drugi autori? Odgovor je, nažalost, negativan: u nas nisu provedena komparativna istraživanja koja bi potvrdila gore citiranu hipotezu. Pogotovo ne za Hrvatsku u cjelini.

Potaknut istraživanjima Maddisona, pokušao sam procijeniti stvarne prilike u Hrvatskoj između 1500. i 1913. godine sa stajališta dviju makroekonomskih veličina (stanovništva i bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku).

5.1. Stanovništvo

Naša je povijesna demografija silno uznapredovala u zadnjih tridesetak godina, pri čemu stalno sve preciznije prodire u dublju prošlost. Tako je Mirko Korenčić precizno utvrdio stanovništvo Hrvatske od 1857. do 1971.

---

³¹ Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*. Zagreb, 1998: 310 (podvlačio V. S.).

³² Jakov Gelo, »Kratka povijest hrvatskoga puta u stvarnu demografsku provaliju.«, u: *Hrvatska demografska i demostateška drama* (ur. V. Pavletić). Zagreb: “Antun Gustav Matoš” d.d., Samobor i Udruga “11. siječnja 1972.”, Zagreb, 2002: 73-76.

godine po naseljima;³³ u predgovoru toj ediciji Vladimir Stipetić je procijenio i broj stanovnika Hrvatske za 1800. godinu;³⁴ Jakov Gelo je rafinirao te procjene i dao podatke o stanovništvu Hrvatske u dvadesetogodišnjim intervalima od 1780. godine naovamo;³⁵ potom su Jakov Gelo i Stjepan Krivošić dali dokumentiranu sliku o brojnosti stanovništva Hrvatske godine 1700.³⁶ Mnogobrojni su kasniji radovi dali precizne podatke za pojedine gradove ili regije (Stjepan Krivošić, Ante Gabričević i drugi autori) i za ranija razdoblja (posebno Nenad Vekarić³⁷), koji su ulazili u još dublju prošlost. Time se slika o brojnosti stanovništva Hrvatske u prošlosti neprekidno poboljšava i precizira. Koristeći se procjenama tih marnih učenjaka, odlučio sam se (smiono) procijeniti broj stanovnika na teritoriju današnje Hrvatske u godini 1500.

Zasad jedini precizniji podatak koji je dan, čini procjena broja stanovnika u Dubrovačkoj Republici za godinu 1498. Taj je račun, na temelju istraživanja povijesnih izvora, izveo i objavio Nenad Vekarić. Pa ipak, ni taj podatak nije neprijeporan. Sam autor, iznoseći rezultate svoje analize, piše: "taj rezultat valja prihvatiti s rezervom, čekajući potvrdu drugih izvora i istraživanja, budući da se temelji na podacima, čiji je izvornik nestao, te je, dakle, moguća i kriva interpretacija. Izvjesno je, međutim, da je Dubrovačka Republika 1498. godine imala više stanovnika nego u 16. stoljeću, *samo je pitanje da li baš toliko koliko je pokazala predočena analiza.*" Razumljivo ograđivanje autora od iznesenih nalaza tražilo je kritičko razmatranje, što sam i proveo. Podatak Vekarića (88.500 žitelja) daje, naime, izvanrednu gustoću stanovništva na teritoriju Dubrovačke Republike (90 stanovnika na kvadratni kilometar), što je teško održiva iznimna gustoća za to vrijeme. Zato sam procijenio da je broj stanovnika godine 1500. bio za 10% niži od Vekarićeve procjene i iznosio 80.000 duša (što i dalje ostavlja gustu naseljenost - od 83 žitelja na kvadratni kilometar).³⁸

³³ Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske (1857-1971)*. Zagreb: Djela JAZU 54, 1979.

³⁴ Vladimir Stipetić, »Predgovor.«, u: Korenčić, Mirko. *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske (1857-1971)*. Zagreb: Djela JAZU 54, 1979: IX-XXII.

³⁵ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj 1780. do 1981. g.* Zagreb: Globus, 1987.

³⁶ Jakov Gelo i Stjepan Krivošić, *Razvitak stanovništva na tlu Hrvatske*. Zagreb: Institut za ekonomska istraživanja, 1990.

³⁷ Nenad Vekarić, »Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15, 16. i 17. stoljeću.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29 (1991): 7-22.

³⁸ N. Vekarić, »Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15, 16. i 17. stoljeću.«: 20 (kurziv V. S.)

Napominjem pri tome da je uzrok tom mom smanjivanju Vekarićeve procjene bilo uvjerenje da dio popisanih kuća nastavaju neoženjeni muškarci i udovice bez djece³⁹ i da oni čine do jedne osmine ukupnog broja domova (kao što su to pokazali turski defteri), što smanjuje ocijenjeni broj osoba u kući. Zato smanjujem Vekarićevu procjenu stanovništva Dubrovačke Republike za 10%, priklanjajući se i Vekarićevoj ocjeni da je "procjena iz 1498. godine najmanje sigurna, pa mogućnost odstupanja od stvarnog stanja premašuje 10%".⁴⁰

Moja procjena broja stanovnika u Dalmaciji i Istri za godinu 1500. temelji se na utvrđenom broju stanovnika prema mletačkom izvješću iz 1554. godine. Oni, međutim, uključuju i manje dijelove tih dviju povijesnih pokrajina, koji nisu danas u Hrvatskoj, ali ne uključuju broj stanovnika Pazinske markgrofovije (koja je bila u rukama Habsburške dinastije još od 1374. godine), kao ni dijelove Dalmacije koji su se tada nalazili u Osmanskom Carstvu. U podacima iznesenim u tablici 7 isključio sam dijelove koji nisu ušli u suvremenu Hrvatsku, a procijenio broj stanovnika za, u mletačke podatke neuključene dijelove Hrvatske. Te su procjene, dakako, grube.

Tomislav Raukar s pravom ističe (1997.) da je analiza demografskih zbivanja na području hrvatskih zemalja iznimno složena, jer se sukobljava "s nesavladivom preprekom budući da srednjovjekovna vrela prije 1500. godine uopće ne sadrže podatke, koji bi mogli biti osloncem i najskromnije kvantifikacije demografskih procjena". Ipak, ističe, postoje vrela i parcijalni podaci nakon 1526. godine (popis stanovništva u Zadru i drugi), koji omogućuju sagledavanje nekih promjena u obalnim područjima, dok je u tom pogledu "nepoznato zaleđe". No, i Raukar govori o tendenciji depopulacije zaleđa nakon pada Bosne pod tursku vlast (1463.)! Neka kasnija istraživanja, o kojima ćemo ovdje govoriti, pokazuju nam da to zaleđe ipak nije *tabula rasa*, budući da se stalno otkrivaju novi podaci za to područje (turski defter za Hercegovinu, primjerice, iz 1477. godine sadrži podatke i za neke dijelove koji su danas u Hrvatskoj!). Objavljeni podaci za venecijansku Istru (Erceg,⁴¹

³⁹ U defteru Sandžaka vilajeta Hercegovine daju se podaci o ukupnom broju domova (u zagradi broj neoženjenih) sela bliže Dubrovniku: Biograd (kod Nevesinja) 146 (15); Jasenjani (Mostar) 25 (3); Dabrica (Stolac) 37 (6); Meča (Stolac) 51 (5); Ravno (Trebinje) 47 (2); Čavaš (Trebinje) 11 (2); Kučići (Trebinje) 16 (3); itd. Vidi: Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1985.

⁴⁰ N. Vekarić, »Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15, 16. i 17. stoljeću.«; 18, bilješka uz tablicu 13 (podvlačio V. S.).

⁴¹ Ivan Erceg, »Dva i pol stoljeća kretanja stanovništva Istre (1554-1807).«, u: *Gunjačin zbornik*. Zagreb, 1980: 229-250.

Bertoša,⁴²), kao i za brojne otoke i naselja u Dalmaciji i Istri (Bezić-Božanić, Bertoša, Jutronić, Kapor i drugi) očito su izmijenili to stanje, omogućivši uvid u prilike na tom teritoriju u 16. stoljeću. Valja smatrati da sačuvani izvori čine slučajni "statistički uzorak", koji može biti reprezentativan za date povijesne pokrajine, pa se pomoću njih mogu odrediti osnovne tendencije, ako već nije moguće dobiti precizne podatke za cjelinu regije ili teritorija Hrvatske u cjelini.

Počet ću izlaganje o svojoj procjeni stanovništva Hrvatske u godini 1500. s najslabijom točkom cjelokupne postave - brojem stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji. To je gruba procjena, budući da se za to vrijeme raspolaže isključivo parcijalnim podacima, kao i podacima iz poreskih popisa (koje su iznimnim marom iz arhiva iznijeli i objavili Adamček i Kampuš⁴³). Procjena broja stanovnika Hrvatske i Slavonije, koju iznosim, prije Osmanskog zauzimanja tog dijela Hrvatske, polazi od broja poreznim popisima utvrđenog broja dimova prije 1500. godine i ocjene da je pod jednim dimom bilo 10 članova obitelji (toliko ih se našlo u kućama 1498. godine u Dubrovačkom primorju i Konavlima na osnovu tadašnjeg popisa). Godine 1494. Hrvatska i Slavonija (sjeverno od Gvozda) u četiri županije imaju 32.225 dimova - selišta. Na to sam dodao procijenjeni broj dimova južnije od Save, kao i procjenu broja žitelja koji nisu bili podložni zemljišnom porezu (gradovi, plemići, svećenici i drugi). Takva je procjena vrlo gruba, dakako, pa može poslužiti samo kao orijentaciona.

Ističem, međutim, da se iznimnim naporom i marom mnogih istraživača (Krivošić, Gabričević, Budak, Buturac, Feletar, Kolarić, Petrić i drugi) uspjele u mnogočemu poboljšati naše spoznaje o stanovništvu Hrvatske u 16. i 17. stoljeću.⁴⁴ Za očekivati je da će i obrada turskih popisa Slavonije (koju je navijestio Ive Mažuran) baciti svjetlo na tu sada slabo poznatu stvarnost hrvatske demografske povijesti. S obzirom da računam da je tada na teritoriju Hrvatske i Slavonije živjelo - po mom preliminarnom računu - više od

⁴² Miroslav Bertoša, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, I. Pula, 1986.

⁴³ Josip Adamček i Ivan Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1976.

⁴⁴ Koristan uvid u ta nova istraživanja dao je Hrvoje Petrić u radu: »Temeljne osobine demografskog i ekonomskog razvoja gradskih naselja na prostoru današnje sjeverozapadne Hrvatske na razmeđu kasnog srednjovjekovlja i ranog novog vijeka.«, u: *Stvaralački potencijali u funkciji društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja sjeverozapadne Hrvatske*. Zagreb-Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU u Varaždinu, 2002: 133-152.

70% stanovništva Hrvatske - (prema 75% u 1700. i 78% u 1780. godini!), neophodno je objasniti što je utjecalo na smanjenje broja žitelja na tom prostoru između 1500. i 1700. godine, iz čega i proizlazi manje značenje u ukupnom stanovništvu Hrvatske godine 1500.

Najvažniji pojedinačni čimbenik su prodori Osmanlija, koji počinju prodirati na teritorij današnje Hrvatske neposredno nakon turske pobjede na Kosovu (1389.). Prvu provalu lako naoružanih konjanika - akindžija⁴⁵ u Slavoniju i Srijem povijest bilježi već 1391. godine. Pet godina kasnije, 1396. godine, upadaju u Požešku kotlinu, okolicu Našica i, krećući se dolinom Drave, stižu do Ptuja, koji privremeno osvajaju i okupiraju. Taj se pritisak Osmanskog Carstva na sjevernu Hrvatsku i posebno Podravinu i Posavinu osjeća tijekom cijelog 15. stoljeća, što ima posljedice na broj stanovnika u Hrvatskoj godine 1500. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije tijekom 15. stoljeća osjeća sve veći pritisak nastupajućeg Osmanskog Carstva. Doduše, 1456. godine Beograd se uspio othrvati osmanlijskoj opsadi (i pomoću hrvatskih četa koje su stigle kao dijelovi vojske Ivana Hunyadija i Kapistranovih križara), ali takvo stanje nije dugo potrajalo. Već 1459. pada Smederevo i s njime Srpska Despotovina; nešto kasnije, 1463. godine, pada i Bosansko Kraljevstvo, a kralju Stjepanu Tomaševiću osvajači odrubljuju glavu. Provaljuju turske čete već tada i u Liku i Krbavu. Povrativši u kršćanske ruke Jajačku, Srebreničku i Mačvansku Banovinu, kralj je Matija 1465. godine uspostavio *cordon sanitaire* prema Bosanskom Sandžaku; na tom prostoru idućih se pedeset godina odvijaju nemilosrdne bitke turskih i hrvatskih Krajišnika. Težište se prodora akindžija u prvom dijelu tog razdoblja češće usmjerava prema zaleđu dalmatinskih gradova (Zadra, Šibenika i Splita), pa akindžijske čete prodiru sve do Istre, ali i Celja i Ljubljane. Ti turski prodori siju strah: akindžije plijene stoku i hranu (nema tada logističke potpore nastupajućim vojskama!), pale domove, a zarobljene civile i vojnike odvođe kako bi novčanim otkupom (plemića) ili prodajom u ropstvo (kmetova i seljaka) naplatili svoju vojnu aktivnost. Potkraj 15. stoljeća dolazi i do odlučne bitke regularnih vojski: na Krbavskom polju (9. rujna 1493.) Jakub-paša stravično je porazio hrvatsku vojsku pod banom Ivanom Derenčinom, kojom je prilikom poginuo cvijet hrvatskog plemstva. Sam Derenčin bio je zarobljen.

---

⁴⁵ Akindžija je, po Klaiću (*Rječnik stranih riječi*), pojam koji označava pripadnika jurišne konjice u nekadašnjoj turskoj vojsci, ali i vojnika dobrovoljca, koji se izdržava od ratnog plijena (jer ne prima plaću). S obzirom na to dvojako značenje, u daljnjem tekstu ostajem pri turcizmu.

Tko su bili akindžije, koje su pustošile zemlje, daleko izvan teritorija Osmanskog Carstva? Istražujući izvještaje, koje su slali iz pokrajine Furlanije Veneciji, Roberto Tirelli⁴⁶ tvrdi da su to bili “stanovnici balkanske regije, iz Bosne i Hercegovine. Bili su van dvojbe muslimani, ali ne u službi svetog rata, kakvog je propovijedao Muhamed; bili su jednostavno **seljaci i pastiri, koje je glad pretvorila u ratnike**”. Te male jedinice konjanika, piše autor, prelazile bi preko Une i ulazile u Hrvatsku izbjegavajući naseljene krajeve i tvrđave. Obično bi uzeli kratki odmor kod Klane, iznad Rijeke, odakle bi krenuli prema Kranjskoj i Ljubljani, a idući još dalje na Zapad prešli bi rijeku Isonzo i ušli u Furlaniju. Tu bi nastao okrutni pir, koji je i Hrvatska upoznala: kuće i dvorovi spaljeni, ubijena stoka, silovane žene, opljačkana imovina i blago.⁴⁷ Ta se situacija ponavlja u Furlaniji u više mahova između 1477. i 1570. godine.

O bijegu seoskog stanovništva papinski izaslanik izvještava papu (pismo od 14. rujna 1493.): “seosko je stanovništvo napustilo svoja selišta i potražilo spas u šumama”. To označava daljnju depopulaciju hrvatskog prostora, o čemu Sabor plemića (održan u travnju 1494. u Bihaću) izvještava papu Aleksandra VI: “Izgubili smo očeve i braću, izgubili smo rodake, jednom rječju izgubismo svoj imutak. Turci su među nama, ognjem i mačem neprestano pustoše i pljačkaju našu domovinu, a nas i naše očeve i djecu stalno odvođe u teško ropstvo”. A onda dolazi valjda najteža rečenica: “Kako osim našeg zlosretnog jezika nijednog drugog ne znamo, niti se nakon gubitka imutka možemo po drugim krajevima svijeta razasuti, hoćeš-nećeš *morat ćemo uz gubitak naših duša i kršćanstva s vlastitim progoniteljima tražiti način da ostanemo u svojoj domovini* i ne budemo prisiljeni raspršiti se po stranim zemaljama”⁴⁸.

Teško je s naše povijesne distance, nakon više od 500 godina, suditi u kojoj su mjeri papi upućene plemićke prijetnje o “napuštanju kršćanstva” bile tek vapaj za vojnom i drugom pomoći, a koliko realistična kalkulacija pred nazirućom katastrofom. No, činjenica da se to ponekad i zbivalo nakon dolas-

⁴⁶ Roberto Tirelli, 1499. *Corsero li Turchi la patria (Le incursioni dei Turchi in Friuli)*. Pordenone 1998: 32-33 (podvukao V. S.)

⁴⁷ R. Tirelli, 1499. *Corsero li Turchi la patria*: 144-5. Na dostavi ove knjige i upozorenjima na nju zahvaljujem Miroslavu Bertoši, iznimnom znalcu ovih krajeva i prilika.

⁴⁸ Ferdo Šišić, »Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473.-1496.)«. »*Starine JAZU* 38 (1937): 77.-78.

ka Turaka u Bosnu svjedoči da to nije bila izmišljena solucija, već alternativa koja se postavljala pred plemstvo. Zato izraženi stav plemstva o napuštanju kršćanstva nije tek isprazna prijetnja koja se iznosi u grču trenutka. U pismu caru Maksimilijanu ponavljaju oni gotovo iste tvrdnje: “Ako nam se ne pomogne” pišu “nećemo se moći obraniti od Turaka, jer su nas ratovi s njima satrli, gradovi i kuće su nam djelomice prazne, podložnici i kmetovi odvedeni, a naše imanje oteto, opustošeno i popaljeno. Do sada smo odbijali *svakojake ponude koje su nam Turci nudili*, jer smo držali da će se car i knezovi već jednom oprijeti turskoj sili i da ćemo tako ostati povezani s kršćanskim svijetom. A sada se odista ne možemo, jer su nam Turci do proljeća ili ljeta postavili rok, do kojeg im moramo odgovoriti i obećati našu pokornost”⁴⁹.

Već 1494. godine upadaju Turci u Hrvatsku, Slavoniju i Štajersku paleći selišta i uzimajući roblje. No to ne čine samo Turci, već i čete koje su došle u pomoć Hrvatskoj. Zato kralj Vladislav II. (9.2.1494.) naređuje svojim komandantima da ne smiju ništa otimati od naroda, već uzeto odmah isplatiti u gotovini. Nesigurnost za živote i pljačka imovine postaju svakodnevica.⁵⁰ Stanovništvo, uplašeno pljačkama i otmicama, kao i nesigurnom perspektivom, napušta svoje domove i seli u Mađarsku, Austriju, Slovačku i Češku.⁵¹ Ti se povremeni upadi i ratovi nastavljaju gotovo neprekidno idućih stotinjak godina, pri čemu se od Osmanlija stalno zauzet prostor proširuje sve više pre-

⁴⁹ F. Šišić, »Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu«: 78-81 (citirano po: I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*: 50-51 (podvukao V. S.).

⁵⁰ F. Šišić, »Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu«: 70-71.

⁵¹ Mirko Valentić piše o tome u *Enciklopediji Jugoslavije* (II izdanje, članak »Gradišćanski Hrvati.«): “Pred naletima turskih martolozu tijekom XV. i XVI. stoljeća selili su se Hrvati u nekoliko smjerova. Sjeverozapadni ili tzv. prekodravski selidbeni smjer bio je najbrojniji. Protezao se preko županija zapadne Ugarske, ispunio nizinu između Beča i Bratislave, vodio preko Moravske sve do Bijelih Karpata. U prvim selidbenim valovima bilo je predtursko stanovništvo Like i Krbave; od Une do Velebita i od Kapele do Kupe u Gorskom Kotaru spaljena su bila 1503.-1527. gotovo sva naselja. Narod koji Turci nisu uspjeli odvesti bježi najčešće na sjever, u zapadnu Ugarsku, i na Zapad, u Kranjsku. Samo manji dio stanovništva zadržao se po dolinama bliže Kupi oko Čabra i Broda te u primorskim utvrdama od Senja do Rijeke. Martolozu prodiru do najzabitijih sela, a zarobljenike prodaju na posebnim trgovinama uz veliku cijenu. Za momka ili djevojku dobivao se jedan dukat. Zbog toga martolozu nastoje nahvatati što više mladog svijeta. *Strah od turskog ropstva poslužit će kao jak motiv za seobe...*” Martoloz je inače označavao kod Turaka kršćanina, koji služi u turskim pograničnim gradovima kao vojnik; u širem smislu to je turski Krajišnik (vidi Klaić, *Rječnik stranih riječi*). Čini mi se da akindžija bolje označava tursku laku konjicu od pojma martoloz.

ma Zapadu. Prava katastrofa naroda započinje padom Srijema i Beograda (1521.), Knina, Omiša i Skradina (1522.), što kulminira porazom kod Mohača (1526.).

Svjedok Stjepan Brodarić navodi da su Turci tom prilikom pogubili odnosno zarobili, napadajući sve do Budima, blizu 200.000 ljudi.⁵² Već iduće godine pada jajačka banovina u turske ruke, a 1537. osvajaju Turci i Klis i cijelu Slavoniju. Sve je to ubrzalo seljenje stanovništva. Hrvati u to doba počinju s naseljavanjem Gradišća, odlaze u Slovačku i Češku, gdje ih tamošnji feudalski primaju kao kmetove. Iako je stanovništvo konstantno, već od prvih upada turskih četa s kraja 14. stoljeća, napuštalo svoje domove i selilo na Zapad, taj je egzodus bio ubrzan poslije pada Virovitice i Čazme (1552.) i prodora Turaka preko Une (1556.). Međutim, emigracije iz Hrvatske počele su i prije toga. Početkom 1551. godine piše ban Nikola Zrinski Tomi Nadasdyju: “boravim ovdje u Hrvatskoj u pustim našim gradovima, gdje ništa dobra ni nova ne čujemo, vidimo svuda samo pustoš u domovini”.⁵³ Na turske provale nadovezala se i kuga (1553/4.), koja se iz po Turcima osvojene Slavonije proširila do Međimurja, s pogubnim učincima na broj stanovnika. To sve smanjuje broj stanovnika na teritoriju današnje Hrvatske tijekom 16. stoljeća (tablica 7).

Uz gred, dosadašnja istraživanja tih emigracija bila su jednostrana. Postoje, naime, mnogobrojni zapisi o Hrvatima koji se povlače pred Turcima u Rumunjsku, Mađarsku, Slovačku, Austriju, Moravsku i Južnu Italiju. U pravilu su se kretali u skupinama, dolazili bi i osnivali nova sela i naselja. Mnogi su zadržali i jezik i prezimena sve do današnjih dana. Nasuprot tome, robovi - Hrvati, koje su Turci odvodili i prodavali moćnicima, u pravilu su se disperzirali po dalekim naseljima na Bliskom Istoku i asimilirali. Malobrojni su suvremenici ostavljali o njima poneki trag. Tako su Turci 1532. godine zarobili u odveli u ropstvo Jurja Husa⁵⁴ iz Rasinje (kraj Koprivnice). Kao rob, a potom trubač, boravio je po cijelom Osmanskom Carstvu punih 8 godina.

---

⁵² S. Brodarić, *Mohačka bitka 1526. (De Conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima)*, preveo S. Sršen. Vinkovci, 1990., (citirano po: I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*: 67).

⁵³ Citirano po: I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*: 115.

⁵⁴ Najstariji poznati rukopis je iz 1548. godine, a kod nas je preveden (1881.) prema rukopisu iz 1566. godine. P. Matković je u *Radu JAZU* (br. 65 iz 1881.) objavio i studiju o njemu, a Petar Grgec je prema rukopisu napisao *Od Hrvatske do Indije: lutanja i putovanja Jurja Rasinjanina*, Zagreb, 1933.

Pobjegavši iz Turske, stigao je u Hrvatsku pa dalje na zapad, gdje je napisao rukopis o prilikama u Turskoj Carevini, koji se rado čitao i prepisivao. Još je stariji izvor svjedočanstvo Konstantina Mihailovića (oko 1435-1500), rudara iz rudnika srebra Novo Brdo, podrijetlom iz obližnjeg naselja Ostrovice, koje spominju dubrovački trgovci u svojim zapisima. Mihailović je "unovačen" u janjičare 1453. godine i s njima je osvajao Carigrad, te bio zarobljen kao pravi janjičar od Madara prilikom borbi u Bosni 1463. godine. Došao je (kao svjedok turskih prilika?) i do dvora francuskih kraljeva, odakle odlazi u Poljsku, gdje oko 1500. završava svoj rukopis "Janjičarove uspomene" (na poljskom jeziku). Bilo je nekoliko srpskih prijevoda te knjige. Navest ću samo literarni opis turskih provala. "Turci svoje brze konjanike zovu akindžije, to jest leteći, a oni su kao kišni pljuskovci, koji padaju iz oblaka. A od ovih pljuskovca velike poplave nastaju i brzi potoci, što se prelivaju preko obala i što god dograbe, sve nose sa sobom. Ali, ne traju dugo. Isto tako ni turski brzi konjanici, kao ni kišni pljuskovci, niti traju niti se zadržavaju dugo, ali dokle zahvate, sve pokupe, opljačkaju, pobiju i unište, tako da za mnogo godina tu ni pijetao zapjevati ne može."⁵⁵

No, prije samog prikaza i analize veličine stanovništva Hrvatske, dužan sam ukazati na neke slabosti procjena za 1500. godinu, kojih sam svjestan, ali ne vidim načina kako da ih otklonim. Pojedinačni podaci postoje, ali kako se radi u pravilu o gradovima (koji su manje-više utvrđeni, pa zato nisu bili toliko meta provala lako naoružanih akindžija), teško je tvrditi da oni točno odražavaju kretanje stanovništva na cijelom teritoriju (ruralna područja, slabo branjena, omiljena su meta napada neregularnih trupa). U gradu Zagrebu, primjerice, smanjuje se broj stanovnika s oko 4.500 u 1450. na oko 3.600 u 1668. godini.⁵⁶ Varaždin, kao glavni grad Hrvatske, pokazuje nazadak broja stanovnika od kraja 16. stoljeća do 1770. godine.⁵⁷ Slično je i u Dalmaciji. Stanovništvo se Zadra, primjerice, smanjuje: godine 1527. bilo je u Zadru 8.051 stanovnika, a dvije stotina godina potom (1714.) broji svega 3.181 žitelja⁵⁸.

⁵⁵ Konstantin Mihajlović iz Ostrovice, *Janjičarove napomene*. Beograd, 1966: 69.

⁵⁶ Stjepan Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*. Zagreb: JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 19, 1981.

⁵⁷ Ante Gabričević, *Stanovništvo Varaždina tijekom minulih stoljeća*. Zagreb-Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU Varaždin i Grad Varaždin, 2002.

⁵⁸ Grga Novak, »Presjek kroz povijest grada Zadra.«, u: *Zbornik "Grad Zadar - presjek kroz povijest"*. Zadar, 1996: 7-75.

Podaci koje donosi Maddison odnose se na popis u mletačkom dijelu Dalmacije. Zato sam prije svega bio dužan utvrditi koji teritorij pokriva navedena mletačka procjena broja stanovnika Dalmacije i Istre.

Počet ću s činjenicama kako ih navodi Grga Novak.⁵⁹ Već 1474. Turci osvajaju mletački Skadar, 1482. Herceg-Novi, 1499. Makarsku, 1521. Knin, 1527. Obrovac na Zrmanji, 1537. Klis, 1538. Vranu i Nadin. Osmansko Carstvo 1540. godine uspostavlja Kliški sandžakat, koji je "obuhvatao Dalmaciju od Krke na jug i pripadao mu je Drniš, Vrlika, Sinj i drugo, a u Bosni Livno i Glamoč, tako da je dopirao do Rame, Vrbasa i Plive". Tako mletački popis Dalmacije iz 1554. godine ne obuhvaća gotovo cijelu kontinentalnu Dalmaciju.

Valjalo mi je procijeniti broj stanovnika na tom području. Zahvaljujući marnom radu naših turkologa, danas postoji mogućnost da se na osnovu turskih deftera procijeni broj stanovnika na ovim područjima. Što nam je povijesna znanost otkrila s tim u vezi? Radom Hazima Šabanovića⁶⁰ počelo se s prevodenjem turskih deftera za naše krajeve. Tim su defterima osmanske upravne vlasti popisivale upravnu i teritorijalnu podjelu određenog teritorija (obično sandžaka), naseljena mjesta s popisom žitelja (!) i njihovim poreskim obvezama, ali i napuštena naselja koje je turska vlast davala u zakup ili na druge načine iskorištavala. To sve daje izvanredni temelj za proučavanje društveno-ekonomskih odnosa. Prvi takav defter za Hercegovinu objavio je Aličić u Sarajevu 1985. godine, a on prikazuje stanje iz 1477. godine i za neke hrvatske krajeve koji su tada bili u tom "vilajetu".⁶¹ Pionirskom radu pridružuje se u osamdesetim godinama Fehim Dž. Spaho nizom radova, u kojima obrađuje turske deftere u po Turcima osvojenim područjima Dalmacije.⁶² Za ovo naše istraživanje broja stanovnika godine 1544. od značenja su sljedeće Spahove konstatacije: nakon osvajanja naselja u splitskom zaleđu "veći dio stanovništva se razbježao, pa su ostala samo slabo naseljena obra-

⁵⁹ Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*. Zagreb: HBZ, 1944: 187-202.

⁶⁰ Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*. Sarajevo: Orijentalni institut, Monumenta Turcica II, 1964; Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda, Knj. I, sv. 1., Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1964.

⁶¹ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*.

⁶² Posebno ističemo radove, koje je taj iznimni turkolog objavio u *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*: Fehim Dž. Spaho, »Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine.« *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 12 (1985): 21-120; Fehim Dž. Spaho, »Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima.« *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 13 (1986): 47-86; Fehim Dž. Spaho, »Skradinska nahija 1574. godine.« *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 16 (1989): 79-107.

diva zemljišta sa ostacima ranijih naselja i kao takva bila su proglašena (1528.) *mezrama*.⁶³ Međutim, stanovništvo se ubrzo počelo ponovno vraćati na svoja ognjišta, tako da su se opet stekli uvjeti da se ta naselja proglaše *selima*, što se uistinu i dogodilo” (1550., defter).⁶⁴ Naša procjena broja stanovnika u dalmatinskom zaleđu temelji se na toj analitičkoj tvrdnji Fehima Spahe. Na osnovu karte naselja, koju je dao autor, približno je bilo moguće izračunati površinu Dalmacije koja se nalazila izvan Mletačke Dalmacije - to je teritorij od oko 5.700 km² (negdašnje općine Benkovac, Drniš, Imotski, Knin, Makarska, Metković, Obrovac, Sinj, Vrgorac, kao i dijelovi općina Šibenik i Zadar).

Budući da turski defteri popisuju naselja i kuće, pri čemu turski naziv često ne omogućuje ubikaciju današnjeg naselja, to je obračun stanovništva iznimno složen.⁶⁵ Odlučio sam se stoga da na cijelo područje dalmatinskog zaleđa koje se nalazilo u osmanskom posjedu primjenim pokazatelj gustoće stanovništva. Uzeo sam da je prosječna gustoća stanovništva na tom dominantno agrarnom teritoriju, bez većih trgovišta, nužno morala biti mala, niža nego na obalnom području, pa sam se (koristeći parcijalne podatke iz objavljenih turskih deftera) odlučio na 10 stanovnika na kvadratni kilometar, što daje (zaokruženo) 57.000 žitelja na nepopisanom (po mletačkim vlastima) području Dalmacije.

Valja naglasiti, međutim, da su popisi u Dalmaciju tada uključili Cres i Lošinj, Krk i Rab, pa zato obuhvat Dalmacije iz 1500. nije identičan onom iz godine 1700. (recipročan je slučaj s Istrom!). S druge strane, u stanovništvo mletačke Dalmacije uključen je bio broj stanovnika Kotora i naselja, koji su činili dio mletačke Dalmacije a sada nisu u Hrvatskoj. Zato sam od iskazanog broja stanovnika odbio po meni procijenjen broj stanovnika tog dijela mletačke Dalmacije (9.000).

---

⁶³ Mezra označava teritorij slabo naseljen, s prvenstveno agrarnim potencijalom, koji se slabo koristi.

⁶⁴ F. Dž. Spahe, »Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima.«: 49.

⁶⁵ Navest ću kao primjer: selo Gradac, u općini Drniš, imalo je 1528. godine, po turskom popisu, 69 kršćanskih kuća i 3 kuće neoženjenih muslimana. Uz pretpostvaku da je u kući prosječno 9 osoba, to bi značilo 624 stanovnika u tom selu, koje je 1857. godine imalo 516 stanovnika (Korenčić, 1979.). Nasuprot tome, selo Bidnić u općini Split ima čak 93 kuće 1528. godine (830 ljudi!), dok je 1857. to tek zaselak Donjeg Muća sa 27 duša! Jesu li turski popisivači cijeli Donji Muć nazivali Bidnić?

Razmjerno niska gustoća stanovništva koju sam dobio proizlazi iz spoznaje da u prvim godinama šesnaestog stoljeća nalazimo na razmjerno značajan broj pustih naselja, odnosno naselja u kojima je zapuštanje poljoprivrede doseglo velike proporcije. To nije isključivo hrvatski fenomen. U cijeloj Europi može se promatrati taj fenomen od 14. do sredine 17. stoljeća (*lost villages* u Engleskoj, *Wüstungen* u Njemačkoj, *mesta* u Španjolskoj, *villages desert* u Francuskoj, slično u Nizozemskoj i Danskoj).⁶⁶ Uzrok tome su u nas ne samo naleti epidemija kuge, pljačkanje seljačkog posjeda (zbog sve većih poreskih nameta uzrokovanih ratnim operacijama), promjene u klimatskim prilikama, već i zasad neobjašnjivi poremećaji u visini prinosa i proizvodnje. Uslijed toga sve je veći bijeg seljaka iz izgladnjelog sela, odlazak u inozemstvo (iz sjeverne Hrvatske na Zapad, u Gradišće, Slovačku i Češku, a iz Dalmacije i Istre u Italiju). Mletačke se vlasti bore protiv toga kolonizacijom ljudi (iz današnje Crne Gore i Albanije!), ali su rezultati bili skromni sve do 1650. godine, kada (sudeći prema sačuvanim podacima) nastupa oporavak i poljoprivredne proizvodnje i pučanstva. Stoga je u pravu Miroslav Bertoša, koji ističe da je neodrživo stajalište starije historiografije po kojoj su “jedino ratovi i pošasti doveli do depopulacije zanemarujući ostale (mnogo važnije!) činitelje, koji su je uzrokovali”.⁶⁷ Zato se točna konstatacija o mnogobrojnim uzrocima demografskih varijacija u pučanstvu mletačke Istre, koju daje Miroslav Bertoša⁶⁸, može s puno razloga primijeniti i na Dalmaciju, kao

⁶⁶ B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500.-1850.*, opsežno prikazuje “poljoprivrednu krizu” 14. i 15. stoljeća u Zapadnoj Europi, nalazeći gotovo identične fenomene na širokom zapadnoeuropskom prostoru. Očito je da se Hrvatska približava tim zemljama, iako uzroci nisu uvijek isti. Vidi i G. Cherubini, *Agricoltura e societa rurale nel medioevo*. Firenze: Sansoni, 1972.

⁶⁷ M. Bertoša, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, I: 312. Valja istaći da i u novijoj historiografiji takvi glasovi nisu izolirani. Izvršna knjiga I. Mažurana (*Hrvati i Osmansko Carstvo*), koncentrirajući se na užasne posljedice ekspanzije Osmanskog Carstva na Hrvatsku, indirektno podržava takve stavove. To je još više izraženo u nekim priložima u Zborniku *Hrvatska demografska i demostateška drama* (ur. V. Pavletić). Zagreb: “Antun Gustav Matoš” d.d., Samobor i Udruga “11. siječnja 1972.”, Zagreb, 2002.

⁶⁸ Bertoša piše: “Negativni činitelji populacije - malarična oboljenja (koja je pokosila više pučanstva od kuge!), epidemije velikih boginja, tifusa i ostalih bolesti, velika smrtnost, *ekonomsko opadanje vezano uz prilike u bazenu Sredozemnog i Jadranskog mora, opće siromaštvo, čest oskudice i gladne godine, odlazak najvitalnije muške radne snage na daleka bojišta* (osobito u Dalmaciju i Levant) u doba dugotrajnih ratova, koje Republika vodi s Turskom, strah od izbijanja novih ratnih sukoba, kao i mletačka politika prema Istri, sprječavali su u tijeku XVI. i XVII. stoljeća populacijsku revitalizaciju pokrajine” (M. Bertoša, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, I: 316 - podvlačio V. S.).

i na Dubrovnik (za koji imamo i precizne podatke koji potvrđuju depopulaciju tijekom 16. i 17. stoljeća).

Miroslav Bertoša (1995.) s pravom govori o Istri iz doba Venecije kao susretu s Apokalipsom, koja je depopulirala Istru između 1500. i 1700. godine zbog bijega stanovništva pred turskim akindžijama (pet je bilo takvih prodora između 1470. i 1511. godine!), ratovima Venecije i Austrije, epidemijama kuge (ona s početka 16. stoljeća traje osam dugih godina - između 1507. i 1514. godine) i drugim nevoljama. Kuga 1556. godine odnosi dvije trećine žitelja Buja i Pirana, a poslije nekoliko manjih epidemija došla je posljednja, ona iz 1631/2., koja je odnijela najviše života. Tu je stalna i malarija (koja, primjerice, između 1580. i 1601. uzima tri četvrtine stanovništva Poreča), uskočki rat (1615/8.), što sve, uz nebrigu Venecije za gospodarsku obnovu, dovodi do stagnacije stanovništva. Po Bertošinim podacima, koje je dao u jednom svom drugom radu,⁶⁹ mletačka je Istra imala 1554. godine 52.765 stanovnika, 1655. - 64.000, a 1741. tu živi 69.415 žitelja. No, na te podatke, dakako, valja dodati stanovništvo Pazinske Markgrofovije, a izlučiti dijelove Istre koji se danas nalaze u Sloveniji, kako bismo dobili broj žitelja u onom dijelu Istre koji je danas u Hrvatskoj.

Tom sam računu pristupio na osnovi podataka koje je dao (na temelju arhivskih istraživanja) Miroslav Bertoša.⁷⁰ Mletačka Istra imala je 1554. godine 52.765 stanovnika na površini od 2.587 km². U taj su broj stanovnika uključeni stanovnici općina izvan Hrvatske: Milje (1.548), Kopar (11.294), Izola (1.725) i Piran (50% - 1.500). U zagradama izneseni brojevi uključuju stanovnike spomenutih gradova i teritorija koji su im pripadali, pa je stanovništvo hrvatskog dijela mletačke Istre brojilo te godine 36.698 žitelja. Tome sam dodao procjenu broja stanovnika u Pazinskoj Markgrofiji (10.302), dobivši na taj način broj stanovnika Istre od 47.000. U tom broju nije uključeno stanovništvo Cresa i Lošinja (koje se tada nalazilo u mletačkoj Dalmaciji), kao ni dio Liburnije koji kasnije ulazi u povijesnu Istru. Ovdje bih naglasio i činjenicu da oduzimanje i/ili dodavanje nekih dijelova starih povijesnih pokrajina donosi značajne promjene u izvedenim podacima. Primjerice, mletačka je Istra 1554. godine imala gustoću stanovništva od 20,4 stanovnika na km²,⁷¹ no kad se izostave Kopar, Izola, Milje i dio Pirana (koji se danas nalaze

⁶⁹ Miroslav Bertoša, »Neki povijesni i statistički podaci o demografskim kretanjima u Istri u XVI i XVII stoljeću.« *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 11 (1978): 103-129.

⁷⁰ M. Bertoša, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, I: 305-320.

⁷¹ M. Bertoša, *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, I: 309.

u Sloveniji), a dodaju stanovnici Pazinske Markgofije, prosječna gustoća pada na 18,0 stanovnika/km².

Podaci za godinu 1700. su, međutim, neuporedivo precizniji, zasnovani na minucioznom opširnom radu J. Gele i S. Krivošića (1990.), koji su temeljito analizirali sve dotad poznate izvore (pri čemu im je iznimno pomogao I. Mažuran s objavljenim popisom Slavonije iz 1698. godine). Svi ostali podaci iz tablice 7 temelje se na rezultatima popisa svedenih na teritorij suvremene Hrvatske i kao takvi nisu dvojbjeni. Na osnovu tih mnogobrojnih radnji iznikla je vremenska serija o broju stanovnika u Hrvatskoj između 1500. i 1913. godine (tablica 7). U njoj su podaci prikazani po povijesnim pokrajinama, kako bi čitalac mogao lakše verificirati postupke kojima sam došao do podatka o broju stanovnika na današnjem teritoriju Hrvatske godine 1500.

Tablica 7. Stanovništvo na teritoriju današnje Hrvatske (1500-1913)

Godina	Istra	Dalmacija	Dubrovnik	Vojna Krajina	Hrvatska i Slavonija	Ukupno
1500.	47.000	141.000	80.000	660.000		928.000
1700.	56.440	76.263	26.067	158.430	327.300	644.500
1780.	80.000	240.200		443.400	713.000	1.476.600
1820.	100.800	280.250		544.439	856.080	1.781.569
1850.	141.700	356.460		621.733	955.950	2.075.843
1880.	179.575	432.284		764.294	1.130.075	2.506.228
1913.	272.000	605.000		2.671.000		3.548.000

Prvo što upada u oči pri analizi tablice 7 jest smanjenje stanovništva Hrvatske između 1500. i 1700. godine. U tih 200 godina broj stanovnika na teritoriju Hrvatske smanjuje se za 31%. Nasuprot tome, stanovništvo Zapadne Europe povećava se u istom vremenskom dijapazonu za 41,4%, Istočne Europe za 39,3%, a u svijetu kao cjelini za 37,8%. Nama susjedna Austrija povećava u tom razdoblju broj stanovnika za 25%, Italija za 24,8%, mediteranska Španjolska za 29%, a Francuska za čak 43% (tablica 8).

Hrvatska, kao što vidimo, doživljava pad broja stanovnika u vrijeme kad taj broj stanovnika počinje u Europi polako rasti (1500-1700). Gdje su uzroci toga? Nema dvojbe da je glavni uzrok tome širenje Osmanskog Carstva:

Tablica 8. Stanovništvo nekih zemalja zapadne Europe (1500-1820)

Zemlja / područje	1500.	1700.	1820.	Indeks 1500 = 100	
				1700.	1820.
Austrija	2.000	2.500	3.369	125,0	168,5
Francuska	15.000	21.471	31.246	143,1	208,3
Njemačka	12.000	15.000	24.905	125,0	207,5
Italija	10.500	13.100	20.176	124,8	192,2
Švicarska	650	1.200	1.829	184,6	281,4
Španjolska	6.800	8.770	12.203	129,0	223,6
Portugal	1.000	2.000	3.297	200,0	329,7
Hrvatska	928	645	1.782	69,5	192,0
Zapadna Europa	57.628	81.460	132.888	141,4	230,6
Istočna Europa	13.500	18.800	36.415	139,3	269,7
SVIJET	437.818	603.410	1.041.092	137,8	237,8

Izvor: Angus Maddison, *The World Economy - A Millennial Perspective*. Paris, 2001.

Hrvatska stoljećima predstavlja granično područje preko kojeg prelaze vojske, koje beziznimno uzimaju nemali danak u ljudskim životima. Ta hrvatska sudba *Antemurale Christianitatis* donosila je stoljećima ne samo gubitak života ratnika, već i bijeg Hrvata na Zapad (jednako prema Austriji, Slovačkoj i Češkoj), kao i prema Mediteranu (Dubrovniku, Dalmaciji i Italiji). Ali istodobno imamo i odvođenje stotina tisuća ljudi kao robova i radnika na Istok - u Anatoliju i na Istočni Balkan.⁷² Čini se mnogima da godina 1500.,

⁷² Klaić u svojoj *Povijesti Hrvata* daje podatke o tome koliko je ta nemila sudba pogadala Hrvate u 15. i 16. stoljeću. Tako je prigodom provala Turaka godine 1415. zarobljeno oko 30.000 stanovnika i odvedeno kao roblje u Tursku. Godine 1469. prodor Turaka u Liku i Krbavu rezultira odvođenjem 75.000 robova; prodor Osmanlija u Dalmaciju godine 1471. uzima 30.000 žitelja kao roblje. Najveće žrtve u ljudima događaju se poslije 1500. godine: 1510., 1514., 1532. (Sulejman tada odvodi u roblje oko 50.000 Hrvata), 1536., 1556., 1591.-2. Kasnije je Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska, 1939., na temelju tih povijesnih izvora, izračunao da je od 1415. do 1600. godine odvedeno u roblje oko 560.000 žitelja Hrvatske; još je viša procjena koju je dao Sanudo, koji je 1533. procjenio da su Turci iz osvojenih zemalja i graničnih područja odveli oko 600.000 duša. Vjerojatno su podaci suvremenika pretjerani, što se danas može ocijeniti u svjetlu poznatih činjenica o broju stanovnika. No oni indiciraju ogromne gubitke u ljudskim životima koji su se dogodili.

koju uzimam radi komparacije s drugim zemljama, nije povijesno najviše brojno stanje stanovništva na teritoriju Hrvatske. Gelo smatra da se broj stanovnika u Hrvatskoj smanjivao već od 1391. godine (kad prvi put Osmanlije stižu u Hrvatsku - Slavoniju), pa postavlja hipotezu da se tijekom tri stotine godina, kada smo bili granica Osmanskog Carstva i Europe, broj stanovnika Hrvatske "gotovo" prepolovio (što bi moglo značiti da Gelo ocjenjuje da je na teritoriju današnje Hrvatske oko 1400. godine živjelo oko 1.200.000 žitelja).⁷³ Gelo literarno lijepo opisuje nastalo stanje: "U tih tristo "turskih" godina ni jedna od petnaest hrvatskih generacija, što življahu u više od tri tisuće naselja - sela, trgovišta i gradova (u tri četvrtine porobljenog prostora Hrvatske) nije proživjela životni vijek bez progona, pljački, paleža doma, porobljavanja i ubijanja, da bi, u osvit osamnaestog stoljeća, u oslobođenoj, ali u pustoj i spaljenoj domovini, život otpočeo novi (šesnaesti) naraštaj, gotovo upola malobrojniji (644.500 žitelja) od predaka iz 1391."

Rezultat koji smo dobili toliko je ozbiljan da traži verifikaciju. Pokušao sam to utvrditi na osnovu komparativne analize gustoće stanovništva u nekim europskim zemljama. Prišao sam tome iz jednostavnog ekonomskog razloga: Europa je i 1500. i 1700. godine predominantno agrarni kontinent čiji broj žitelja na određenom području determinira mogućnost zemljišta da proizvede dovoljne količine hrane. Budući da su tadašnji postupci proizvodnje u čitavoj Europi slični (ali razlike su velike u količini i plodnosti tla), to bi, uz pretpostavku jednake količine plodnog zemljišta, broj stanovnika mogao varirati samo unutar naprijed iznijetih varijabli. U tu svrhu izradio sam tablicu 9. Iz nje proizlazi da se gustoća stanovništva u Hrvatskoj (na osnovu naprijed iznijete procjene) godine 1500. uglavnom približava onoj u srednjoj Europi (Mađarskoj, Švicarskoj, Italiji i Austriji); na nešto je višoj razini od one u Engleskoj i Španjolskoj, dok je gustoća osjetno viša u Nizozemskoj, Francuskoj i Njemačkoj - sve zemljama koje su u to vrijeme već daleko uznapredovale u zanatstvu, pomorstvu, trgovini i drugim nepoljoprivrednim djelatnostima.

Ono što prvo upada u oči kod Hrvatske je izvanredna gustoća stanovništva u Dubrovačkoj Republici, koja je gotovo trostruko veća nego u to vrijeme u drugim tada gusto napučenim zemljama. Uzrok je tome, po mom sudu, bijeg stanovništva iz balkanskog zaleđa pred nadolazećom Osmanskom Imperijom. Nešto prije te godine nestaje Srpske Despotovine (1469.), propada Bosna (1473.), a granica se Osmanskog Carstva trajno pomiče prema Zapadu. Akin-

---

⁷³ J. Gelo, *Kratka povijest hrvatskog puta u stvarnu demografsku provaliju*.<: 73.

Tablica 9. Gustoća stanovništva u nekim europskim zemljama 1500. i 1700. godine

Zemlja	Površina (000 km ²)	Broj stanovnika			
		milijuna		Na 1 km ² stanovnika	
		1500.	1700.	1500.	1700.
A. Zemlje					
Austrija	83,8	2,0	2,5	24	30
Mađarska	93,0	1,25	1,25	14	14
Italija	301,2	10,50	13,30	35	44
Čehoslovačka	127,9	3,0	4,5	23	35
Švicarska	41,3	0,65	1,20	16	29
Španjolska	504,8	6,80	8,77	14	17
Francuska	547,0	15,0	21,5	27	39
Nizozemska	40,8	0,95	1,90	23	47
Njemačka	357,0	12,00	15,00	34	42
Ujedinjeno kraljevstvo	244,0	3,94	8,57	16	35
B. Hrvatska					
		tisuća			
Dubrovnik	1,0	80	26,1	83	27
Istra	3,1	47	56,4	20	18
Dalmacija	10,8	141	76,3	12	7
Hrvatska i Slavonija	41,6	660,0	485,7	16	12
HRVATSKA	56,5	928	644,5	17	11

Izvori: Colin McEvedy i Richard Jones. Atlas of World Population History. Middlessex: Penguin Books, 1978; Angus Maddison, The World Economy - A Millennial Perspective. Paris, 2001; Jakov Gelo i Stjepan Krivošić. Razvitak stanovništva na tlu Hrvatske. Zagreb: Institut za ekonomska istraživanja, 1990. Za Hrvatsku: ovaj rad.

džije i druge osmanske trupe sve dublje ulaze u teritorij Hrvatske, Slavonije i Ugarske. Nesigurnost je opća, pa se mnogobrojne obitelji odlučuju napustiti negdašnja staništa.

Dubrovnik je blizu, a nudi poslove na svojim brodovima, u tekstilnoj manufakturi i drugdje. Sama dubrovačka poljoprivreda ne može osigurati, do-

duše, prehranu, pa se brodovima dovozi manjkajuće žito za ishranu naroda.⁷⁴ No najvažnija je činjenica što dubrovački brodari pružaju zaposlenje. No o tome više kad budemo razmatrali procjenu bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku.

Što je takav razvoj značio za Hrvatsku, komparativno gledajući? Kvantitativni odgovor sada nije teško dati, kad raspolažemo s Maddisonovim podacima (tablica 10).

Smanjivanje broja žitelja u Hrvatskoj između 1500. i 1700. godine prepolovilo je značenje Hrvatske u zapadnoeuropskom i svjetskom stanovništvu. Međutim, nagli porast hrvatskog stanovništva tijekom demografske tranzicije u 18. i 19. stoljeću, spojen s useljavanjem na hrvatski teritorij (Nijemaca i Mađara, Čeha i Slovaka, Srba i Rusina, da ne nabrajamo druge), omogu-

Tablica 10. Udio Hrvatske u stanovništvu Zapadne Europe i Svijeta (1500-1998)

Godine	Udio Hrvatske u stanovništvu (%)	
	Zapadne Europe	Svijeta
1500.	16,1	2,1
1700.	7,9	1,1
1820.	13,4	1,7
1913.	13,6	2,0
1998.*	10,9	0,7

*Broj stanovnika u Hrvatskoj 1998. prema: Alica Wertheimer-Baletić, »Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj.«, u: *Hrvatska demografska i demostateška drama* (ur. V. Pavletić). Zagreb: MH, 2002: 15.

ćio je da se do godine 1913. gotovo povraća negdašnje značenje Hrvatske u zapadnoeuropskom ozračju. Budući da je učešće europskog stanovništva u svjetskom tijekom 19. stoljeća raslo, to se udio Hrvatske u svjetskom stanovništvu 1913. godine ponovno popeo na 2% svjetskog stanovništva, kako je bilo i godine 1500. Međutim, u 20. stoljeću došlo je do demografske eksplozije stanovništva (izvan Europe), dok Hrvatska u tom stoljeću bilježi visoke

⁷⁴ Bogumil Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoljeću*. Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova, 1971.

gubitke u ljudskim životima tijekom triju ratova (2 svjetska i Domovinski), gubitaka života u poraću, emigracijama i drugim nevoljama. To je uzrokovalo značajno smanjenje značenja stanovništva Hrvatske u svjetskom stanovništvu tijekom 20. stoljeća, uz istodobno smanjenje značenja Hrvatske i u zapadnoeuropskoj populaciji. Činimo sada tek malo više od 1% zapadnoeuropskog stanovništva i *manje od jednog promila* svjetskog stanovništva. Na kraju 20. stoljeća imamo svega trećinu udjela u svjetskom stanovništvu, koji smo držali još 1913. godine! Rezultat je, nema dvojbe, zabrinjavajući!

5.2. Procjena visine bruto-domaćeg proizvoda Hrvatske, 1500.-1913.

Procjenu visine bruto-domaćeg proizvoda Hrvatske za razdoblje 1850.-1913. proveo sam u jednom svom ranijem radu (1999.), koji je bio zasnovan na statističkim i drugim izvorima o ratarskoj proizvodnji, broju stoke, zaposlenima i mnogim drugim pokazateljima koje je austrijska statistika marno skupljala (pod vodstvom izvrsnog ekonomskog povjesničara Inama-Sternegga). Sve su vrijednosti bile iskazane u dolarima kupovne snage iz 1990. godine, izračunate na temelju multilateralne kupovne snage, kako je to radio i Maddison u oba svoja rada (1995. i 2001.). Kako tijekom minule četiri godine nije bilo primjedaba na tako proveden račun, te procjene nisam mijenjao u ovom radu.

Krećući se unatrag, prvo sam procijenio BDP po stanovniku za 1820. godinu. To sam proveo na osnovu Maddisonovih ocjena o kretanju BDP po stanovniku u Austriji i Italiji. Rezultat za tu godinu, vjerujem, neće biti prijeporan. Međutim, ocjene za ranije godine mnogo su složenije, pa držim da ih moram podrobnije objasniti, budući da time utirem putove na toj za ekonomsku povijest *terra incognita*.

Procjena bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku za godinu 1500. i 1700. polazi od Maddisonovih ocjena za Italiju i Austriju. One se pak temelje na kritičkom razmatranju visine bruto-domaćeg proizvoda koje su provodili autori prije njega. Tako je Malanina⁷⁵ smatrao da se između 1500. i 1700. godine dohodak po stanovniku u Italiji smanjivao, temeljeći svoj zaključak na nizu indikatora o manufakturnoj i trgovinskoj aktivnosti u tamošnjim gradovima, zatim procjenama o visini prehrambene potrošnje, nadnicama i dru-

---

⁷⁵ P. Malanina, *Economia Preindustriale*. Milano: Mondadori, 1995.

gom. Malanina je tim svojim nalazima potvrdio ranije iznesene stavove C. M. Cipolle,⁷⁶ koji je, štoviše, smatrao da od kasnog 15. do 17. stoljeća Italija bilježi nazadak čak u visini dohotka po stanovniku. Kritičku analizu njegovih nalaza proveli su A. Maddison i H. van der Wee u studiji podnesenoj na 11. međunarodnom kongresu ekonomskih povjesničara.⁷⁷ Oni su tada stajali na tezama D. Selle⁷⁸ i T. Rappa (1976.),⁷⁹ koji su tvrdili da postoji napredak u španjolskoj Lombardiji (sa središtem u Milanu), a da je postojala stagnacija razine dohotka po stanovniku u Veneciji (a ne nazadak!). Polazeći od tih stavova, Maddison je uzeo da je dohodak po stanovniku u Italiji bio stagnantan između 1500. i 1820. godine, što je, s obzirom na ostvareni napredak sjeverne i zapadne Europe, značilo relativno zaostajanje Italije.

Međutim, iako Maddison govori o Veneciji kao najrazvijenijem području tadašnjeg svijeta, on nivo dohotka u Mletačkoj Republici ne kvantificira visinom BDP po stanovniku. Polazeći od opće Maddisonove teze da je Venecija imala najviši BDP po stanovniku u tadašnjem svijetu, *pretpostavio* sam da je Venecija godine 1500. imala za 20% viši dohodak po stanovniku nego Italija u prosjeku. Kako je talijanski BDP po stanovniku bio i 1500. i 1700. godine (po Maddisonu) konstantan i iznosio 1.100 dolara (iz 1990. godine), to je visina BDP po stanovniku u Mletačkoj Republici iznosila, prema mom računu, 1.320 dolara. No, to je prosjek za sve dijelove Mletačke Republike: grad Venecija zacijelo je imao viši dohodak od *Terraferme*, odnosno naše Istre i Dalmacije. U mojoj postavi (tablica 9), pretpostavljam da je mletačka Dalmacija imala dvije trećine **prosječnog** dohotka Mletačke Republike godine 1500., a tri petine u 1700. godini (prodori Turaka nakon 1500. godine prema dalmatinskoj obali, sa zauzimanjem i dijela teritorija, povećali su, po mom uvjerenju, zaostajanje Dalmacije za prosjekom Mletačke Republike). Međutim, tako dobivenom iznosu za Dalmaciju u 1500. godini valja pridoda-

---

⁷⁶ C. M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy*. New York: Norton, 1976.

⁷⁷ A. Maddison i H. Van der Wee, »Economic Growth and Structural Change; Comparative Approaches over the Long Run.«, u: *Proceedings of the Eleventh International Economic History Congress*. Milano, 1994.

⁷⁸ D. Sella, *Crisis and Continuity: The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1979.

⁷⁹ R. T. Rapp, *Industry and Economic Decline in Seventeenth Century Venice*. Harvard University Press, 1976.

ti podatke za dijelove koji su se nalazili pod turskom vlašću. Kako sam prethodno ustanovio da je na tom području živjelo 57.000 žitelja, s pretežnim udjelom poljoprivrednika, to sam za to područje prihvatio procjenu Maddisona (koju on daje za dominantno agrarne zemlje Zapadne i Istočne Europe za 1500. godinu) od 462 dolara po stanovniku. Taj niski nivo dohotka u agrarnim područjima dalmatinskog zaleđa snizuje prosječni dohodak po stanovniku za Dalmaciju u cjelini (mletačka Dalmacija 870. zaleđe 462, u prosjeku 705 dolara po stanovniku). Za Istru sam koristio isti pristup, ali sam ocijenio da je tamošnji stupanj razvoja bio 1500. godine neznatno niži nego u mletačkoj Dalmaciji. No, kako je “zaleđe” mletačke Istre malobrojno (Pazinska Markgrofija), to u cjelini Istra u mojoj postavi ima 1500. godine viši BDP po stanovniku nego Dalmacija u cjelini. Poslije 1500. godine Istra bilježi osiromašivanje.⁸⁰

Najteža mi je bila procjena visine bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku u Dubrovačkoj Republici. Visoki broj stanovnika godine 1500. govori da je Dubrovačka Republika tada bila gusto napučena (više od 80 ljudi po kvadratnom kilometru, nasuprot tadašnjih 12-20 u drugim dijelovima Hrvatske i svega 15-25 u nama susjednim zemljama). Smatram kako je Dubrovnik tada bio zapravo veliki zbjeg stanovništva Balkana, koje je napuštalo teritorije koje su Osmanlije ili osvojili ili ugrozili. To su velikim dijelom tada poljoprivrednici,⁸¹ koji su i tada imali nižu proizvodnost rada od zanatlija i/ili trgovaca.⁸² Zato sam uzeo da Dubrovnik godine 1500. ima svega 70% BDP

---

⁸⁰ Miroslav Bertoša, *Istarsko vrijeme prošlo*. Pula, 1978.

⁸¹ Ističemo “velikim dijelom” stoga što se Dubrovnik među tada malobrojnim plemstvom i trgovcima Balkana smatra “Švicarskom” u koju valja, radi vlastite sigurnosti, donijeti novac i tu ga čuvati. Tako V. Vinaver, »Problem proizvodnje srebra u srednjovjekovnoj Srbiji.« *Istorijski zapisi* 13/3 (1960), navodi da je srpski vladar i turski vazal Đurađ Branković pohranio u Dubrovniku 1441. godine svoju “zlatnu podlogu” koja se sastojala od 175 kg zlata, 112,3 kg “glamskog” zlata, 973,15 kg srebra (sve u polugama!) zatim 114,13 kg srebrnog posuda i milijun turskih aspi. Rizničari Dubrovačke Republike, po Diversisu, “cijelog svog života čuvaju pohranjeno blago, koje im povjeravaju ili Dubrovačka općina ili *okolni gospodari*. *Gospodari susjednih oblasti ostavljaju svoje bogatstvo, zlato i srebro*, kod dubrovačke vlade i imaju u tome sigurnost kao u najsigurnijoj kući”. Vrlo je vjerojatno da to čine i drugi imućni ljudi iz dubrovačkog zaleđa (trgovci i feudalci), pa se stoga Dubrovnik može smatrati utočištem kapitala koji stiže iz balkanskog zaleđa (vidi: Vladimir Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli (1298.-1847.)*. Zagreb: Golden Marketing, 2001: 110-115).

⁸² B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe AD 500-1850*. London: Arnold, 1963.

po stanovniku Venecijanske Republike⁸³, dok je taj postotak u mojoj procjeni nešto ispod 70% u 1700. godini (posljedice zemljotresa koji je uništio grad i troškova vidanja nanesenih rana). Nešto viši proizvod po stanovniku Dubrovnika od onog u mletačkoj Dalmaciji (1500. godine: 930 prema 870) proizlazi i iz putopisa koji je 1553. godine pisao Giovanni Battista Giustiniani, boraveći u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku. On nalazi, kako to navodi Krekić,⁸⁴ da su plemići i građani u dalmatinskim gradovima “vrlo siromašni”, pogotovo “plemići, budući da je njihova zemlja napuštena ili neobrađena zbog straha od Turaka”. Nasuprot tome, Giustiniani nalazi iznimno bogatstvo u Dubrovniku, što pripisuje cvatućoj trgovini i pomorstvu tadašnjeg Dubrovnika. Sve ako je Giustiniani i malo pretjerivao (kao što sugerira Krekić⁸⁵), ipak je njegovo ukazivanje na razlike u nivou blagostanja između Dalmacije i Dubrovnika indikativno.

Te sam svoje procjene stavio pod analitičku lupu poznatih podataka iz ekonomske povijesti Dubrovnika. Očito je da poljoprivreda Dubrovačke Republike nije mogla ishraniti toliki broj stanovnika. Polazeći od činjenice da su Dubrovčani smatrali da svom stanovništvu valja osigurati 216 kilograma žita godišnje (iz domaće proizvodnje i iz uvoza), to je uvoz žita bio neminovnost. To je Dubrovnik i činio, uvozeći žito svojim brodovima i skladišteći ga u zidinama (“rupama”) svake godine.⁸⁶ Taj uvoz nesumnjivo indicira da je bio visoki broj stanovnika na području Dubrovačke Republike, ali i da je ona imala sredstva da žito nabavi na mediteranskom tržištu. Glavni izvor dubrovačkih vanjsko-trgovinskih prihoda bilo je pomorstvo: Dubrovnik pos-

---

⁸³ O tome da je Dubrovnik ipak zaostajao iza visine dohotka ostvarivanog u Italiji i Veneciji govori i Filip de Diversis de Quartigianis 1440. godine, koji je u Dubrovniku živio između 1434. i 1441. godine (nakon desetak godina života u Veneciji). De Diversis u svojoj knjizi iz 1441. godine piše da je Italija “najnaprednija i u svemu najbogatija zemlja”. Ističe, međutim, poduzetništvo Dubrovčana, koje je dovelo do toga da i plemići svoju djecu upućuju u trgovačku djelatnost, budući da “vjeruju i smatraju kako se sreća sastoji u bogatstvu, a vrlina u njegovom sticanju i lakomom gomilanju..”. Nasuprot tim poduzetnicima, pomorcima i trgovcima, “većina ostalog naroda živi u velikoj bijedi”. Najbrojniji su među sirotinjom mornari i seljaci “koji obrađuju polja, vinograde i vrtove... no dubrovački kraj svoje neplodnosti, a isto tako i zbog velikog broja stanovnika, pruža tako male prihode, da nitko ne može s porodicom živjeti od svog posjeda...” Vidi podrobnije o de Diversisu u: V. Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli*: 100-118.

⁸⁴ Bariša Krekić, *Society of Eastern Europe in Premodern Times*. University of California Press, 1987.

⁸⁵ B. Krekić, *Society of Eastern Europe in Premodern Times*: 193.

⁸⁶ Vidi: B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoljeću*.

jeduje brodogradilišta, koja osiguravaju brodove za njegovu flotu. Ta je flota brojna, kao što je to dokazao još prije 60-ak godina Jorjo Tadić⁸⁷ i na njoj je bilo zaposleno oko 1500. godine 3000 ljudi posade. Tadić je u arhivskim izvorima pronašao između 1539. i 1544. godine čak 132 broda i našao kolika je bila njihova nosivost. Flota se povećavala, pa je potkraj 16. stoljeća Dubrovnik imao čak 170 brodova kojima je nosivost bila dvostruko veća od one iz 1540. godine (33.000 kola 1570/85. prema 15.200 u razdoblju 1539/44.). Što to znači u tadašnjoj europskoj trgovačkoj floti pokazuje nam komparacija s Maddisonovim podacima (tablica 11). Svi su podaci svedeni na nosivost u tisućama metričkih tona, pri čemu sam se koristio računom koji je proveo Mijo Mirković.⁸⁸ Usporedba govori da je Dubrovnik 1570. godine imao veću trgovačku flotu od Engleske (!), a tek je nešto malo zaostajao za francuskom trgovačkom flotom. Uspon trgovačke flote, koji Dubrovnik bilježi u stoljeću između 1470. i 1570. godine, otkriva tajnu dubrovačkog prosperiteta u to vrijeme, ali i uzroke stagnacije nakon toga.

Tadić računa da je dubrovačko pomorstvo oko 1570. godine imalo posade s oko 5.000 ljudi, što je omogućavalo dohotke za oko 4.000 obitelji (neke

Tablica 11. Europska trgovačka flota (1470-1780) (nosivost u tisućama metričkih tona)

Zemlja	1470.	1570.	1670.	1780.
Nizozemska	60	232	568	450
Njemačka	60	110	104	155
Engleska	...	51	260	1000
Francuska	...	80	80	700
Italija, Portugal i Španjolska	...	...	250	546
Danska, Norveška i Švedska	...	...	...	550
Dubrovnik	29	63	10	...

Izvor: Angus Maddison, *The World Economy - A Millenial Perspective*. Paris, 2001: 77); za Dubrovnik godine 1540. i 1570.: Jorjo Tadić, *Organizacija dubrovačkog pomorstva u 16. veku*. Dubrovnik, 1952; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 1. Pula-Rijeka, 1985: 171.; godina 1670. - procjena V. Stipetić po Appendiniju.

⁸⁷ Jorjo Tadić, *Organizacija dubrovačkog pomorstva u 16. veku*. Dubrovnik, 1952.

⁸⁸ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 1. Pula-Rijeka, 1985: 171-172.

obitelji imaju i po 2 člana na brodovima!). Ta je djelatnost iznimno profitabilna u mediteranskoj trgovini, ali to značenje opada prijenosom glavnih trgovačkih putova sa Sredozemlja na Atlantik (nakon 1570. godine). To je i uzrok naglom usponu trgovačke flote Nizozemske, Engleske, Portugala i Španjolske (što sve slijedi iz tablice 11).

Računam da je, uz nisku životnu dob tog vremena, Dubrovnik imao oko 1500. godine oko 18.000 muškaraca u radno sposobnoj dobi. To bi značilo da je te godine skoro trećina aktivnog stanovništva Dubrovnika bila angažirana u pomorstvu (mornari + brodogradilišta). Daljnjih oko 1.500 aktivnih ljudi čine trgovci koji imaju svoje urede i skladišta u Dubrovniku, odakle otpremaju karavane s robom na balkanska odredišta, gdje su opet Dubrovčani zaposleni, prikupljajući i dopremajući odatle u Dubrovnik povratne robe; tu je i 500 obrtnika (s oko 1.000 radnika); daljnja tisuća zaposlenih je u suknarstvu (računajući i žene, koje u kućama upredaju vlakna). U plemićkim i trgovačkim kućama brojna je posluga, pa prema ovom grubome računu, u Dubrovniku oko 1500. godine manje od polovice muškaraca ima zaposlenje u primarnim djelatnostima (poljoprivreda, ribolov i šumarstvo), što je struktura stanovništva Europe s kraja 19. stoljeća.⁸⁹ Međutim, teško je napraviti posve precizan obračun i zbog toga što jedan dio stanovništva ima više zanimanja. Posade brodova dijelom čine i poljoprivrednici (*part-time farming* nije iznašasće dvadesetog stoljeća!); jednako tako poljoprivrednici se zapošljavaju u građevinarstvu (pri izgradnji zgrada, ali i u kamenolomima), manufakturama i zanatima, sve u zavisnosti od potražnje za određenim uslugama i/ili aktivnostima. Poljoprivrednici tako čine klasični rezervoar radnih potencijala, koji se potpunije iskorištava u slučajevima iskrsljih potreba trgovine, pomorstva, građevinarstva i drugog. Tajna je visokog dohotka Dubrovnika onog doba, prema tome, u drukčijoj strukturi zaposlenosti. Ta unutrašnja ekonomska snaga omogućila je Dubrovniku da se osamostali od Venecije (1358. godine), u trenutku najveće mletačke snage, pa da se čak i teritorijalno i ekonomski proširi u zoni njezina interesa. Činjenica je da se u narednim stoljećima Dubrovnik nadmetao s Mlecima s promjenjivom srećom na gospodarskom planu (ali, u konačnom rezultatu uvijek uspješno) unatoč nesumnjivoj vojnoj inferiornosti. Stoga s pravom možemo tvrditi da tadašnji Dubrovnik ne treba uspoređivati s brojnim talijanskim gradovima na zapadnoj obali Jadrana, već mu u sklopu mediteranske povijesti treba odrediti poziciju

---

⁸⁹ V. Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli*.

“Monaca” - države, koja će u tom povijesnom intervalu ulaziti u sam vrh svjetske moći.

Podatak o bruto-domaćem proizvodu u 1500. godini ne predstavlja stoga najveću dosegnutu moć Dubrovnika, već tek trenutak u njegovom usponu k apogeju vlastite moći i bogatstva (do čega će doći tek u drugoj polovici 16. stoljeća). Slično je i sa Dalmacijom i Istrom, iako kod njih ima mnogo manje pokazatelja o snazi gospodarstva regije (ali ih ima za pojedina središta, recimo, Zadar, Hvar i druga).

Za Hrvatsku i Slavoniju procijenio sam visinu bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku na temelju podataka za dvije dominantno agrarne zemlje za koje Maddison iznosi podatke. Produktivnost rada srednjovjekovnog seljaka nije se značajnije razlikovala, budući da je bila utemeljena na višestoljetnoj tradiciji i postupcima koji se nisu bitnije mijenjali stoljećima.⁹⁰ Obrnuto, gradova ima malo, a oni i nazaduju između 1500. i 1700. godine. Naročito je teško stradala Slavonija tijekom “bečkog rata” (1683-1699), kad su brojna slavonska sela opustjela,⁹¹ jer je stanovništvo ili napustilo sela (odlazak muslimanskog stanovništva u Bosnu) ili bilo poubijano u krvavim pohodima zaraćenih strana.⁹²

Kako, međutim, ocijeniti visinu bruto-domaćeg proizvoda na tom području, za koje doduše imamo naznake o broju stanovnika, ali nam nedostaju ocjene o proizvodnji i u poljoprivredi i u drugim djelatnostima. Pri procjeni za 1500. godinu polazio sam od toga da se ona odvijala na boljem, u prosjeku plodnijem zemljištu nego u preostaloj Istočnoj Europi, pa je stoga BDP po stanovniku bio kod nas viši za 5% nego u Istočnoj Europi (462 dolara u godini 1500.) i iznosio 490 dolara po stanovniku. Godine 1700., računao sam, tek se počinje s obnovom poljoprivrednih gospodarstava; malo ima stoke, zemljište je zaparloženo, sjemena dobrog nema, novi ljudi slabo poznaju zemljište na kom rade, pa su prinosi niži. Zato računam da je BDP po stanovniku na tom području ostao nizak, na istom nivou kao i 1500. godine. Ističem

---

⁹⁰ B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe AD 500-1850*.

⁹¹ Popisom stanovništva iz 1698. godine u Slavoniji se našlo 491 naselje sa stanovnicima, dok je 240 bilo nenaseljenih sela. Broj stanovnika iznosio je oko 80.000, tek nešto više od trećine broja stanovnika iz 1680. godine. Vidi: Vladimir Stipetić, »Predgovor.«, u: Mažuran, Ive. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*. Osijek: Zavod za znanstveni rad JAZU u Osijeku, 1988: 7-10.

⁹² Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*. Osijek: Zavod za znanstveni rad JAZU u Osijeku, 1988.

nizak, jer za Istočnu Europu Maddison cijeni da je BDP po stanovniku između 1500. i 1700. godine porastao za 22%, no ni Češka ni Slovačka niti Poljska i Rusija nisu zabilježile tako devastirajuće ratove kao što se to dogodilo na teritoriju Hrvatske i Slavonije tijekom 16. i 17. stoljeća.

Rezultati, koje sam dobio nakon svih složenih postupaka, prezentirani su u tablici 12 i grafikonima 4, 5 i 6.

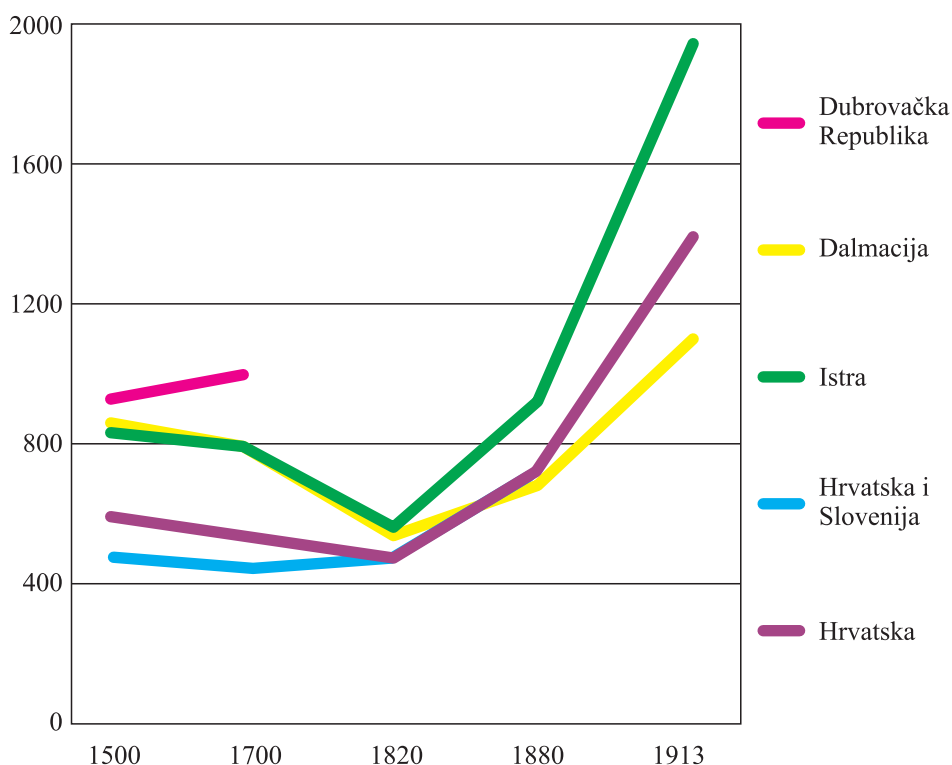
Rezultati su me osupnuli! Hrvatska nije samo izgubila **više od četvrtine** svog stanovništva između 1500. i 1700. godine, već je i osiromašila - masa bruto-domaćeg proizvoda smanjila se u tih dvije stotine godina za trećinu, a BDP po stanovniku za gotovo 5%. U vrijeme kad se u drugim zemljama počelo povećavati ekonomsko blagostanje “prosječnog” građanina (jer to je smisao pokazatelja BDP po stanovniku, koji dajemo u točki B tablice 12), u Hrvatskoj dolazi do nazatka. Tome zacijelo pridonose godine “bečkog rata” (tijekom

Tablica 12. Bruto-domaći proizvod Hrvatske (1500-1913) (izabrane godine)

Godine	Područje				
	Dubrovnik	Dalmacija	Istra	Hrvatska i Slavonija	HRVATSKA
A. Masa BDP (milijuna međ. dolara iz 1990. godine)					
1500.	74	100	38	323	535
1700.	24	48	41	238	351
1820.	147		60	707	914
1850.	191		98	809	1.098
1880.	288		164	1.320	1.773
1913.	671		506	3.687	4.864
B. BDP po stanovniku (dolara iz 1990. godine)					
1500.	930	706	800	490	577
1700.	900	635	720	490	545
1820.	525		595	505	513
1850.	536		690	515	529
1880.	667		915	698	709
1913.	1.136		1.909	1.366	1.371

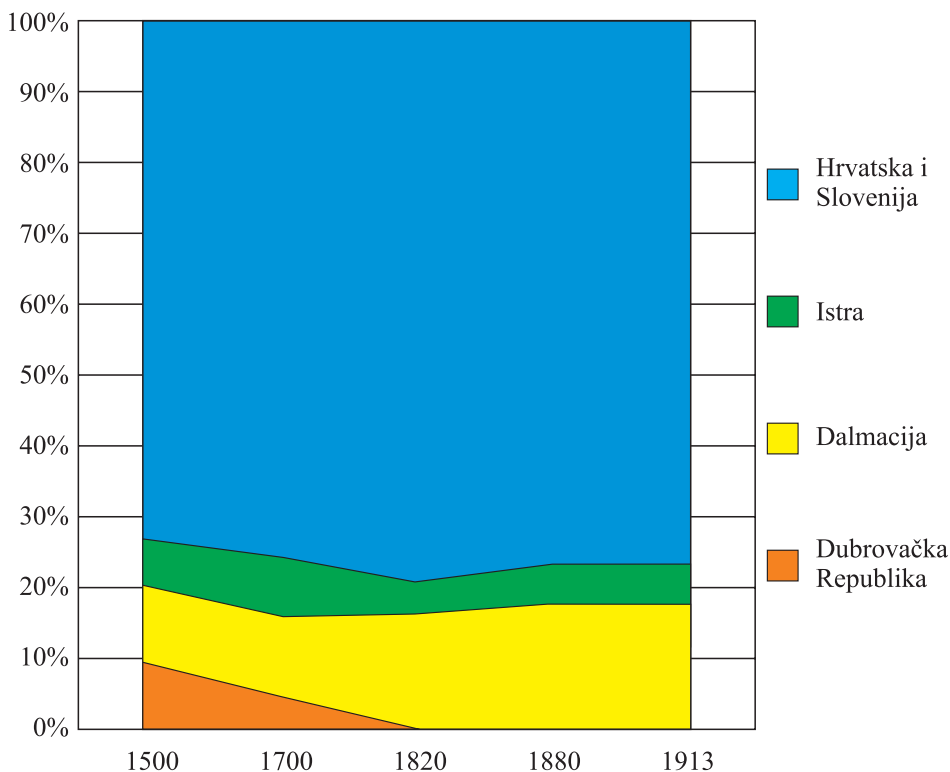
Grafikon 4. Bruto-domaći proizvod Hrvatske (1500-1913) po regijama

kojeg je trećina slavonskih sela opustjela, a preostali žive u bijedi nakon pljački armija koje su prolazile tim područjem), stagnacija Venecije, dramatično gubljenje ekonomskog potencijala Dubrovačke Republike uoči i nakon velikog potresa, kao i mnogi drugi razlozi. U tom se razdoblju otvara i širi jaz između Hrvatske i Zapadne Europe, koji će potom doseći neslućene razmjere.

U idućih 120 godina (1700-1820) dolazi do napretka u masi ostvarenog bruto-domaćeg proizvoda (za čak 2,6 puta), ali isključivo zbog povećanog broja stanovnika, budući da je bruto-domaći proizvod po stanovniku nastavio padati (za daljnjih 5% u tih 120 godina). Stanovništvo je, prema tome, i dalje siromašilo, pa nije začudna ona opaska P. R. Vitezovića, kako “ako u Europi vidiš kog bijednika smatraj ga Slavenom”. Literarna posveta njegovoj knjizi “Dva stoljeća uciviljene Hrvatske” (*Plorantis Croatiae saecula duo* - pisana je na latinskom!) dobiva ovim nalazima i svoj ekonomski sadržaj. On tu ka-

Grafikon 5. Struktura stanovništva današnjeg teritorija Hrvatske prema regijama (1500-1913)

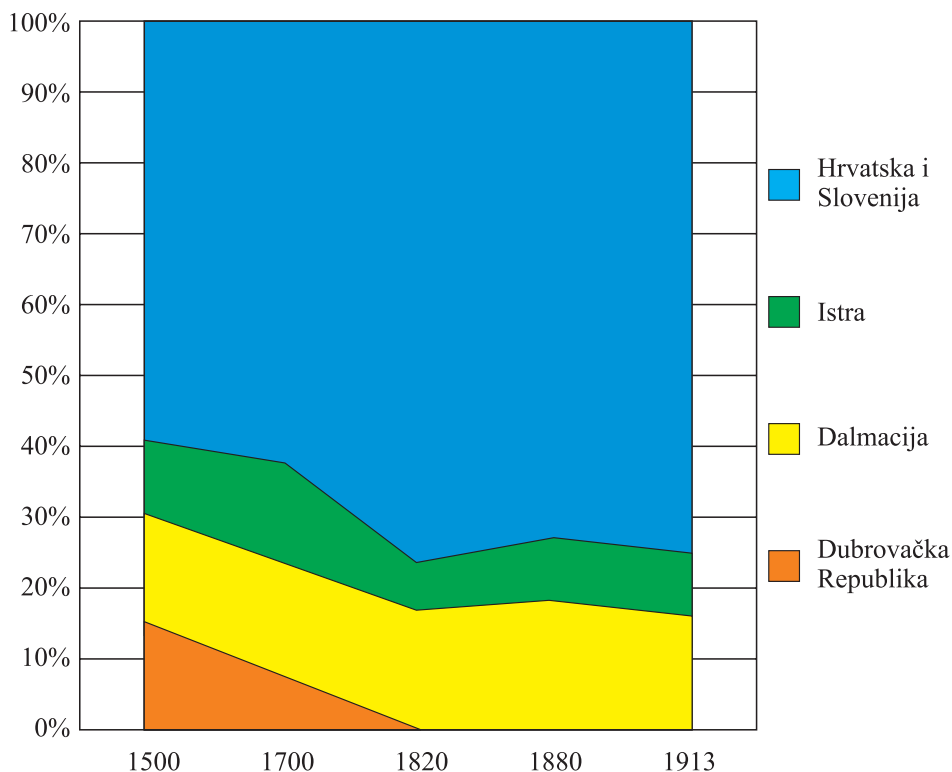

že: “Neprestane ratne oluje već mnoga stoljeća pustoše Hrvatsku tako da su poharana polja njezinim seljacima, građanima naselja i gradovi, plemićima utvrđeni gradovi, velikašima tvrđave, a svećenicima hramovi. Svi su oni ili poubijani, ili odvedeni u trajno ropstvo ili protjerani i nagnani u bijeg. *To je cijeloj zemlji dalo vrlo žalostan izgled, koji ne samo što njezini građani moraju cijeli život oplakivati i susjedi s njima suosjećati, nego ga i sav kršćanski svijet mora sažaljevati*”.⁹³

Taj sam rezultat ipak želio provjeriti na povijesnim činjenicama. Tekstovi Reljkovića, primjerice, govore o značajnom napretku što ga je ostvarilo sla-

⁹³ Poblize o ekonomskim ocjenama P. R. Vitezovića vidi u: V. Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli*: 397-399.

Grafikon 6. Struktura bruto domaćeg proizvoda današnjeg teritorija Hrvatske prema regijama (1500-1913)

vonsko selo tijekom prvih sedamdesetak godina 18. stoljeća (drugo je izdanje *Satra* izašlo 1779. godine u Osijeku), a na tom se području ipak nalazi najveći dio stanovništva Hrvatske. Međutim, čini se da je rat Austrije s Turskom (započet 1785. godine) doveo do nazatka poljoprivrede, glavne gospodarske djelatnosti. Grof Oršić piše da su 1786. godine carske vojske, mobilizirajući seljake i zaprege, spriječile obradu zemlje, pa je nastupila glad i mnoge su seljake “našli mrtve od glada po cestama, u šumama, a njihovu djeca na paši”⁹⁴. Glad hara i Dalmacijom⁹⁵ i Istrom. Napoleonski ratovi, s odlaskom

⁹⁴ A. Oršić-Slavetički, *Rad Oršića*. Zagreb, 1943.

⁹⁵ Šime Peričić, »Gladne godine u Mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća.« *Radovi Zavoda JAZU u Zadru* 27-28 (1981): 179-194.

desetina tisuća muškaraca na ratna polja, potenciraju slabu obradu polja. Kri-za kulminira velikom gladi na hrvatskim prostorima, 1816/7 godine, koja od-nosi na tisuće života. Preživjeli to zahvaljuju prvenstveno klanju stočnog fonda, što odgađa oporavak poljoprivrede do obnove stočnog fonda.⁹⁶

Takve prilike u poljoprivredi, spojene s kontinentalnom blokadom, dovo-de do prekida lukrativne trgovine žitom Savom i Kupom do Jadranskih lu-ka.⁹⁷ Izostanak te trgovine, pak, otežava egzistenciju pomoraca, pa jedrenja-ci, od kojih su se izdržavale tisuće obitelji, ostaju u lukama uzalud očekujući terete koje bi se (s velikim rizikom) moglo provući kroz kontinentalnu blo-kadu. Osiromašeno selo, trgovci i pomorci, sa svoje strane djeluju na sma-njenje potražnje za proizvodima obrta, pa gradska ekonomija u tom kolople-tu uzročno-posljedičnih događaja također doživljava svoj nazadak. Stoga držim da pad bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku nije neočekivan, već prolazi neminovno iz naprijed iznesenih tegoba s kojima se hrvatsko gospo-darstvo hrve potkraj 18. i na početku 19. stoljeća.

Tek nakon 1820. godine započinje uspon hrvatskog gospodarstva i blago-stanja građana. Ispočetka je taj uspon blag (porast bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku između 1820. i 1850. iznosi svega 3%, što daje 0.07% godiš-nje), ali se ubrzava u drugoj polovici 19. stoljeća (iznosi između 1850. i 1880. 34% ili 0,98% godišnje), da bi na smjeni stoljeća dosegao 2,02% go-dišnje (povećanje između 1880. i 1913. godine bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku iznosi 93,4%!). Tako se tek na prijelazu u 20. stoljeće Hrvatska počinje približavati i sustizati u blagostanju izmaklu Zapadnu Europu.

---

⁹⁶ Ocjenu nazatka Hrvatske na početku 19. stoljeća daje i Imbro Ignjatijević Tkalac: "Poljo-djelstvo i trgovina sve su više nazadovali - razvijene industrije nikad u Hrvatskoj nije bilo - a kad je godine 1817. došla strašna glad, *sav je narod veoma osiromašio*. Kao nekad u Poljskoj lihva je cvala kao nikad prije i u prvom redu upropastila baš zemljoposjednika. Da se nekako održe nad vodom, uzajmljivali su sa 10 ili 12 postotka nominalno. Kako dugove nisu mogli plaćati u go-tovu, platili su u prirodu - vinu, žitu, šljivama (za rakiju), sijenu, drvu za građu i gorivo; vjerovni-ci bi to, od njih kupili za upravo smiješnu cijenu, tako da su se kamati popeli na 30 do 49 posto-taka. Događalo se i to da su posjednici kušali na taj način si pomoći, što su dio svog alodijalnog posjeda s kućom i kućištem založili svojim kmetovima. Tako je ponekom posjedniku ostala na kraju 5 ili 6 kmetskih domova od 50 ili više, što ih je posjedovao. S tim brojem nije više mogao da svoje dobro obrađuje, pa je morao potpuno propasti". Imbro Ignjatijević Tkalac, *Uspomene iz Hrvatske*. Zagreb: MH, 1945: 53 (kurziv V. S.).

⁹⁷ I. I. Tkalac, *Uspomene iz Hrvatske*: 19-31, navodi primjer svog djeda, trgovca iz Karlovca, koji je osiromašio za vrijeme turskog rata zahvaljujući "dobrovoljnim" ratnim porezima, prirezi-ma i konfiskaciji stoke i žita.

5.3. Komparativna analiza rezultata istraživanja bruto-domaćeg proizvoda Hrvatske (1500-1913)

Podaci Maddisonovih istraživanja (tablica 13), pokazuju silan kontrast u ekonomskim performansama Hrvatske i drugih zemalja. Austrija, Francuska i sve skandinavske zemlje povećavaju svoj bruto-domaći proizvod po stanovniku tijekom tih dvaju stoljeća - između 1500. i 1700. godine (za 40% Austrija, 36% Francuska, 75% Engleska, 41% Danska i Švicarska, itd!). Sporiji razvoj ima mediteranska Europa - Italija stagnira 1700. godine na nivou dosegnutom 1500. godine, a Španjolska povećava svoj BDP po stanovniku za 29% - sporije od drugih zapadnoeuropskih zemalja, unatoč ogromnom kolonijalnom carstvu. Hrvatska, jedina od europskih zemalja za koje raspolazemo podacima *bilježi gospodarski nazadak*, budući da 1700. godine ima BDP po stanovniku za 5,5% niži nego 1500. godine. Hrvatska ima te godine najniži BDP po stanovniku od svih zemalja navedenih u toj tablici (grafikon 7).

Ovdje valja učiniti jednu ekonomsku ogradu pri interpretaciji podataka o visini bruto-domaćeg proizvoda - jednako mase, kao i bruto-domaćeg proizvoda po stanovniku. Podaci za Hrvatsku točan su izvod iz podataka za pojedine regije, ali to nije ostvareno na hrvatskom nacionalnom jedinstvenom tržištu, već u različitim zemljama (Venecija, Dubrovnik, Austrija, Ugarska). Tržište je prva škola, na kojem se uči nacionalizmu: trgovina je i u nas bila škola u kojoj su trgovci, svećenici i plemići širili svoje obzore, težeći stvaranju jedinstvenog nacionalnog tržišta (od Pribojevića i Orbinija preko Križanića i Vitezovića do Gaja i Seljana), kojeg u njihovo vrijeme nema. Podaci o masi bruto-domaćeg proizvoda na teritoriju Hrvatske, izneseni u tablici 12, zato ne daju pravu sliku nacionalnog tržišta, jer će ono i dalje, sve do 1913. godine, ostati razjedinjeno, parcelirano, a težnje za njim bit će utopističke, romantične. Svi gospodarski mislioci naše zemlje snivaju o stvaranju velikog nacionalnog tržišta, sukobljavajući se pri tome s mletačkim, austrijskim i ugarskim ostvarenjima tog jedinstvenog tržišta. Taj sukob između želja i ostvarenja nije bilo moguće u prošlosti riješiti,⁹⁸ pa ga ne rješava niti agregiranje podataka o ostvarenom bruto-domaćem proizvodu, koje smo sproveli u tablici 12.

Da neprilike budu veće, nazadak u visini bruto-domaćeg proizvoda po sta-

---

⁹⁸ Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj u Slavoniji (1750-1860)*. Zagreb: JAZU, Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam, knj. 1, 1951.

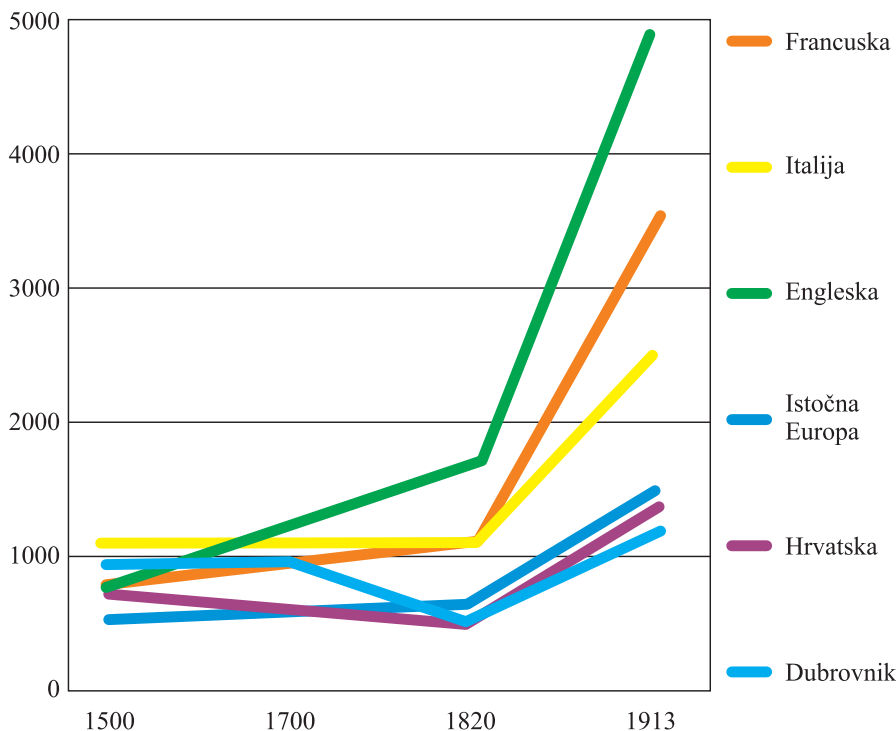
novniku nastavlja se u Hrvatskoj i poslije 1700. godine i traje do 1820. godine. Uzroka je više: gotovo polovica teritorija Hrvatske nalazila se u Vojnoj Krajini, gdje je dominirala ekstenzivna poljoprivreda koja nazaduje svaki put kad austrijske vojske, a onda i Napoleonove, vode ratove. A oni su bili tako česti u tom intervalu između 1700. i 1820. godine! S druge strane, ekonomsko nazadovanje Venecije i Dubrovačke Republike tijekom 18. i početkom 19. stoljeća produbljuje krizu s kojom se sukobljava Krajina. Zato se raskorak između Hrvatske i drugih zapadnoeuropskih zemalja povećava, budući da one dalje napreduju u razdoblju između 1700. i 1820. godine (Austrija povećava svoj bruto-domaći proizvod po stanovniku za 23%, Francuska 22%,

Tablica 13. Bruto-domaći proizvod po stanovniku, izabrane zemlje (1500-1913)

Zemlja	1500.	1600.	1700.	1820.	1870.	1913.
Austrija	707	837	993	1.218	1.863	3.465
Francuska	727	841	986	1.230	1.876	3.485
Italija	1.100	1.100	1.100	1.117	1.499	2.564
Engleska	714	974	1.250	1.707	3.191	4.921
Danska	738	875	1.039	1.274	2.003	3.912
Finska	453	538	638	781	1.140	2.111
Švedska	695	824	977	1.198	1.664	3.096
Norveška	640	760	900	1.104	1.432	2.501
Švicarska	742	880	1.044	1.280	2.202	4.266
Španjolska	698	900	900	1.063	1.376	2.255
Zapadna Europa	774	894	1.024	1.232	1.974	3.473
Istočna Europa	462	516	566	636	871	1.527
Čehoslovačka	..	..	..	849	1.164	2.096
bivši SSSR	500	553	311	689	943	1.488
Hrvatska	577	..	545	513	596	1.371
SVIJET	565	593	615	667	867	1.510

Izvori: Angus Maddison, *Monitoring the World Economy 1820.-1920.* Paris, 1995; Angus Maddison, *The World Economy - A Millennial Perspective.* Paris, 2001; za Hrvatsku ovo istraživanje.

Grafikon 7. Bruto-domaći proizvod po stanovniku, izabrane zemlje (1500-1913)

Engleska 37%, skandinavske zemlje za oko 23%, a tek su nešto manji prirast ostvarile Španjolske i Švicarska).

Tek nakon 1820. godine Hrvatska započinje svoj gospodarski uspon: on je nešto sporiji u prvih 50 godina (od 1820. do 1870. godine povećao se BDP po stanovniku sa 513 na 596 međunarodnih dolara po stanovniku, što daje za tih 50 godina povećanje od 16,2%, odnosno povećanje od 0,30% godišnje) nego u drugoj polovici promatranog razdoblja (kad se od 1870. do 1913. godine povećao za 130% odnosno za 1,96% godišnje, šest puta brže nego u prethodnom 50-godišnjem razdoblju!). Taj razmjerno povoljan rezultat tijekom 19. stoljeća (1913. dosegao je indeks 267, ako se 1820. godina označi 100) donio je hvatanje tempa koji je u to vrijeme postizala Zapadna Europa (koja je ostvarila u razdoblju od 1820. do 1913. godine dinamiku rasta tek nešto sporiju od dinamike rasta Hrvatske). Dinamika rasta Hrvatske bila je brža od onog u "Istočnoj Europi" (u Maddisonovoj postavi), a osjetno brža nego što ga je svijet postizavao u tom stoljeću. Po nalazima, Hrvatska je os-

tvarivala godine 1500. BDP po stanovniku za 2% veći od svjetskog prosjeka; 1700. godine bila je Hrvatska 11% ispod svjetskog prosjeka, 1820. već 21% ispod, a 1870. 31% ispod. To konstantno zaostajanje za svjetskim prosjekom ekonomskog blagostanja zaustavljeno je tek u razdoblju između 1870. i 1913. godine, pa Hrvatska 1913. godine zaostaje za svjetskim prosjekom za svega 9%. No, dok je takva usporedba sa svjetskim prosjekom povoljna za Hrvatsku, lošiji su omjeri sa zapadnoeuropskim prosjekom. Ako blagostanje zapadnog Europljanina označimo kao 100, tada je BDP po stanovniku u Hrvatskoj iznosio: godine 1500. - 74%; 1700. - 53%; 1820. - 42%; 1870. samo 30%, da bi počeo rasti do I. svjetskog rata i stigao na 39% u 1913. godini.

Početke moderne, dinamičke i ekonomski se razvijajuće Hrvatske valja tražiti stoga u drugoj polovici 19. stoljeća, kao što je to učinila i Mirjana Gross.⁹⁹ Tada je liberalizirana austrijska ekonomska politika poticala modernizaciju s transformacijom tradicionalno feudalnog društva u građansko, sa širenjem kapitalističkih društvenih odnosa. Ta je modernizacija sporije napredovala u prvih pedesetak godina (ne samo zbog Vojne Krajine), a zamah dobiva, kako smo vidjeli, tek od 1870. godine (unatoč agrarnoj krizi koja potresa Europu između 1873. i 1895. godine). Tu sam tematiku, sa stajališta dinamike gospodarskog razvoja, opširnije obradio u svom ranijem radu,¹⁰⁰ pa ne mislim ponavljati ovdje tamo iznesene misli.

6. Umjesto zaključka

Smatram da izneseni račun omogućuje realnije sagledavanje mjesta i uloge hrvatskog gospodarstva u zapadnoeuropskim i svjetskim mjerilima. Nastojao sam ovim rezultatima analize ukazati na mogućnosti koje nam pruža kvantitativna ekonomsko-povijesna analiza, dajući preciznije definiranje dubokih korijena našeg sadašnjeg gospodarskog stanja. Rafiniranje ovdje iznesenih podataka o gospodarskom razvitku Hrvatske između 1500. i 1913. godine, s potpunijom analizom svih ekonomskih parametara, omogućit će zauzimanje točnijih stavova ne samo o ekonomskoj podlozi naše povijesti, već i olakšati tumačenje podloge zemlje koja je u doba svog prosperiteta iznjedrila tako veliku plejadu znanstvenika, književnika i umjetnika.

⁹⁹ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Globus, 1985.

¹⁰⁰ Vladimir Stipetić, »Gospodarski rast Hrvatske i Središnje Europe između 1850. i 1913. godine.« *Rad HAZU* 478 (1999): 81-133.

**POPULATION AND GROSS DOMESTIC PRODUCT OF
CROATIA, 1500-1913 (BASED ON ANGUS MADDISON'S
L'ÉCONOMIE MONDIALE - UNE PERSPECTIVE
MILLENAIRE, PARIS, 2001)**

VLADIMIR STIPETIĆ

Summary

The author underlines the significance of Angus Maddison's latest book and his macroeconomic approach to the world economic history of the second millennium. He brings to the attention some of Maddison's most valuable results, particularly those closely related to the assessment of economic development of Croatia's neighbouring countries.

On the basis of Maddison's quantitative data on the gross domestic product per capita of Italy, Venetian Republic, Austria, and Eastern Europe, the author calculates an estimate GDP per capita of Croatia in the period 1500-1913. The fact that today's territory of Croatia was, at certain points in the past, divided among as many as five separate states (apart from the Republic of Dubrovnik, parts of the Croatian territory were under the rule of Venetian Republic, Hungary, Austria, and the Ottoman Empire), and that some regions had their first censuses made at the end of the 17th century further hindered the analysis. The results of other authors have been used in order to establish the population estimate between 1700 and 1820, while more recent periods are covered with accurate statistical data. The author provides his own population estimate of Croatia for the year 1500 on the basis of partial census data (Dubrovnik, Venetian Dalmatia, and Istria) or other sources (tax censuses taken in Croatia and Slavonia and Turkish registers relating to Croatian territories under the Empire at the time). Thus the author has established a distribution of Croatian population, ordered chronologically from 1500 to 1913.

According to his estimate, in 1500, the Republic of Dubrovnik had 70 percent of Venice's gross domestic product in real terms, whereas Dalmatian cities had around 60 percent. Growth rates of GDP per capita in the rural inland regions of Dalmatia and Istria as well as those of Croatia and Slavonia were much lower, and by comparing these values the author has calculated GDP per capita of Croatia as a whole. Similarly, taking into account the regional differences and the changes in economic growth, he has also provided an economic estimate for the years 1700, 1820, and 1913. By comparing these results with the ones Maddison submitted on the European countries, the author concludes that in terms of economic growth Croatia was probably 2 percent above the world's average and 25 percent below the west-European average around 1500, while in 1913, it lagged 9 percent behind the world's and as much as 60 percent behind the west-European average.